

MAGDALENA MAKSYMIUK

REFERENDUM W KENII

Magdalena Maksymiuk • REFERENDUM W KENII

Magdalena Maksymiuk

REFERENDUM W KENII

Episteme
Lublin 2021

Recenzenci

dr hab. Sabina Grabowska, prof. UR

ks. dr hab. Krzysztof Mikołajczuk, prof. KUL

Redakcja językowa i korekta Justyna Sałata

DTP Krzysztof Abramowski

Projekt okładki Gabriela Chołuj

© Copyright by Ośrodek Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego

ISBN 978-83-65172-40-2

Episteme

ul. Solna 4/9

20-021 Lublin

wydawnictwoepisteme.pl

Spis treści

Spis skrótów	9
Wstęp	11
1. Referendum jako narzędzie polityki	15
1.1. Instytucja referendum w dyskursie naukowym	15
1.2. Referendum w państwach Afryki Wschodniej	16
2. Referendum z 2005 roku	19
2.1. Sytuacja polityczna w Kenii po ustanowieniu konstytucji w 1963 r.	19
2.2. Projekt poprawki do konstytucji z 1963 r.	20
2.3. Ramy prawne i proces referendalny	21
2.4. Sytuacja polityczno-prawna po referendum	24
3. Referendum z 2010 roku	25
3.1. Wybory 2007/2008 i potrzeba nowego porządku konstytucyjnego w państwie	25
3.2. Projekt nowej konstytucji	25
3.3. Ramy prawne referendum i jego organizacja	26
3.3.1. Regulacje wydane przez IIEC o przeprowadzeniu referendum	26
3.3.2. Kampania referendalna	31
3.3.3. Referendum	33
3.3.4. Ustawa – ordynacja wyborcza	36
4. Referendum 2021	41
4.1. Wybory powszechne w 2017 r. i ich implikacje	41
4.2. Building Bridges Initiative (BBI)	42
4.3. Ustawa o referendum z 2020 r.	47
Zakończenie	55
Litertura	59

Spis skrótów

- CORD – ang. *Coalition for Reforms and Democracy* – Koalicja na Rzecz Reform i Demokracji
- CKRC – ang. *Constitution of Kenya Review Commission's* – Komisja Rewizyjna Konstytucji Kenii
- ECK – ang. *Electoral Commission of Kenya* – Komisja Wyborcza Kenii
- IEBC – ang. *Independent Electoral and Boundaries Commission* – Niezależna Komisja ds. Wyborów i Granic
- IIEC – ang. *Interim Independent Electoral Commission* – Tymczasowa Niezależna Komisja Wyborcza
- KADU – ang. *Kenya African Democratic Union* – Kenijska Afrykańska Unia Demokratyczna
- KANU – ang. *Kenya African National Union* – Kenijska Afrykańska Unia Narodowa
- KNCHR – ang. *Kenya National Commission on Human Rights* – Kenijska Krajowa Komisja Praw Człowieka
- ODM – ang. *Orange Democratic Movement* – Pomarańczowy Ruch Demokratyczny

Wstęp

Referendum, jako najbardziej popularna forma demokracji bezpośredniej, jest często wykorzystywana na całym świecie, także w demokracjach wschodzących. Kenia, zaliczana do systemów hybrydowych, a jednocześnie spadkobierczyni po jej kolonializatorze – Imperium Brytyjskim – zdaje się być dopiero na początku drogi. Od uzyskania niepodległości w 1963 r. po dziś boryka się z problemami ustrojowymi i niestabilnością polityczną. Gdy śledzimy jej losy polityczno-ustrojowe, zauważamy dużą liczbę kluczowych zmian w strukturze organów władzy państwowej. Wiele ważnych kwestii prawnych nie doczekało się jeszcze swojego rozwiązania ustrojowego albo zostały dopiero niedawno ustanowione. Warto podkreślić, że społeczeństwo kenijskie jest nadal głęboko podzielone etnicznie, co prowadzi do konfliktu interesów poszczególnych grup. Trudno jest więc o znalezienie złotego środka i zastosowanie rozwiązań akceptowalnych przez wszystkich. Kultura konfliktu, która zakorzeniła się pomiędzy grupami etnicznymi, powoduje, że w zależności od tego, czyi przedstawiciele zostają wcieleni w skład organów władzy państwowej, te grupy otrzymują najwięcej korzyści. Marginalizacja pozostałych prowadzi do protestów, naznaczonych nieraz krwawymi zamieszkami. Wybory w Kenii zawsze stanowią pewne zagrożenie pod względem ataków agresji pomiędzy skonfliktowanymi stronami.

Referendum zdaje się być nieco łagodniejszą formą podejmowania kluczowych decyzji w państwie. Zważywszy na niski poziom zainteresowania tą formą w systemie brytyjskim, anglojęzyczne kraje afrykańskie, do jakich zaliczana jest Kenia, nie są liderami w ich przeprowadzeniu. Referendum to forma nowa, nieznaną w państwach regionu, jej regulacje jak dotąd zdawały się być szczątkowe, a kompetencje organów w tym zakresie domniemane.

Celem niniejszej pracy jest analiza praktyki politycznej, a także rozwiązań konstytucyjno-prawnych dotyczących referendum w Kenii. Pozwala ona na pokazanie, w jaki sposób prawo wewnętrzne dotyczące tego zagadnienia ulegało ewolucji i na jakiej podstawie dokonywano zmian w tym zakresie w porządku prawnym państwa. W polskiej literaturze prawno-politologicznej nie ukazała się dotychczas monografia, która przedstawia referendum w Kenii w sposób kompleksowy. Podkreślić należy, że tamtejsza kultura prawna i społeczeństwo obywatelskie znacznie różnią się od państw zachodu, toteż wydaje się ono być ciekawym polem badawczym pokazującym, na jakich zasadach formalno-prawnych oparta jest organizacja referendum w Kenii i jakie spełnia funkcje, nieco odmienne niż w rozwiniętych

demokracjach. Ponadto w literaturze zagranicznej trudno spotkać tak kompletną i aktualną prezentację problemu. Zazwyczaj są to opracowania porównawcze dla określonego obszaru, które prezentują zagadnienie w sposób cząstkowy lub fragmentaryczny.

Wobec powyższego, w pracy przyjęto następujące hipotezy badawcze:

1. Twierdzenie, że instytucja referendum miała istotne znaczenie w procesie powstawania państwa, w szczególności w kształtowaniu się systemu politycznego.
2. Wskazanie, że Kenia, ustanawiając Referendum Bill w 2020 r.¹, zagwarantowała obywatelom kompleksowe narzędzie, dzięki któremu mogą decydować o sprawach ważnych dla swojego państwa.

Zarówno powyższe hipotezy, jak i prezentowane pole badawcze zmuszają do postawienia pytań, które będą pomocne przy prowadzeniu naukowego dyskursu. W tym kontekście jako kluczowe będzie zbadanie, jakie funkcje pełni obecnie instytucja referendum w Kenii. Dla uzyskania odpowiedzi na to pytanie niezbędne jest wskazanie pytań pomocniczych:

1. Jak ewaluowało prawo stanowione dotyczące referendum w Kenii i czym były spowodowane jego zmiany?
2. Jakie czynniki mają wpływ na wynik głosowania?
3. Dlaczego dopiero w 2020 r. referendum w Kenii doczekało się pełnego uregulowania ustawowego?

Cele pracy, hipotezy, a także pytania badawcze stanowią odzwierciedlenie podstawowych funkcji, jakie niosą ze sobą nauki prawne, o polityce, a także społeczne. W pracy wykorzystano dwie metody badawcze. Pierwszą z nich jest **metoda instytucjonalno-prawna**, która pozwoli na zbadanie stanu prawnego w Kenii w odniesieniu do referendum. Dzięki niej można wskazać, jak prawo dotyczące referendum ewoluowało i jakie są obecnie rozwiązania prawne w tym zakresie. Niezbędna okazała się być także **metoda analizy historycznej**. Pozwoli ona pokazać, dlaczego organizowano referenda w Kenii, a także jakie wydarzenia historyczne miały wpływ na kształtowanie się porządku prawnego. Dodatkowo przydatna okazała się **metoda statystyczna**, która pozwoliła na wskazanie wyników poszczególnych referendów i pozwoliła wyciągnąć wnioski.

Dla zachowania struktury i logicznego ciągu praca została podzielona na pomniejsze jednostki redakcyjne dość nietypowo. W rozdziale pierwszym zaprezentowano, czym jest referendum, jak jest rozumiane i do czego służy państwom wschodniej Afryki, a w szczególności Kenii.

Rozdział drugi opisuje referendum, które odbyło się w 2005 r. Zbadane zostały polityczne przyczyny jego zorganizowania, podstawy prawne, na których bazowano przy jego przeprowadzeniu, przebieg, a także wydarzenia polityczne, które wynikały bezpośrednio z odrzucenia poprawki do konstytucji w referendum.

¹ Referendum Bill 2020, *Kenya Gazette Supplement no. 71*, zwana dalej: *Ustawa o referendum*, opublikowana w 8 maja 2020 r., która będzie szerzej omówiona w dalszej części pracy.

W kolejnej części pracy opisano referendum z 2010 r. Podłożem do jego przeprowadzenia były wybory powszechne 2007/2008 i wynikająca z nich potrzeba ustanowienia nowego porządku konstytucyjnego w państwie. W tym miejscu zaprezentowano również projekt nowej konstytucji, a także określono ramy prawne referendum i jego organizacji. Wskazano również, jakie regulacje wydał organ wyborczy, który został powołany specjalnie do przeprowadzenia referendum, opisano kampanię referendalną, a także przebieg i organizację głosowania. Zmiany konstytucyjne zaowocowały także nową ustawą o ordynacji wyborczej w Kenii, która również została opisana w powyższym rozdziale.

Ostatnia część pracy dotyczy planowanego referendum, które ma się odbyć prawdopodobnie w 2021 r. Data nie jest jeszcze znana z uwagi na pandemię COVID-19. W ramach tego rozdziału zostały opisane wybory powszechne z 2017 r. i ich implikacje, prowadzące do utworzenia inicjatywy Building Bridges Initiative. W jej ramach zaproponowano poprawkę do konstytucji, a dla możliwości wprowadzenia jej w życie ustawę o referendum, jako pierwszą w porządku prawnym Kenii.

1. Referendum jako narzędzie polityki

1.1. Instytucja referendum w dyskursie naukowym

Referendum jest najpowszechniejszą formą demokracji bezpośredniej występującą w większości państw demokratycznych. Mechanizm ten chętnie wykorzystują państwa, które wprowadziły je w swoich rozwiązaniach w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat². Wraz z innymi formami partycypacji bezpośredniej są uzupełnieniem zasady przedstawicielstwa w porządku ustrojowym. Pojęcie to można rozumieć jako możliwość podejmowania decyzji w sposób bezpośredni, poprzez głosowanie obywateli, który jest regulowany krajowym prawem publicznym. Co do zasady, dotyczy ono ważnych kwestii państwowo-ustrojowych lub terytorialnych. W referendum obywatele, posiadający czynne prawo wyborcze, mają możliwość wyrażenia swojej opinii, a wola większości jest decydująca w rozstrzygnięciu postawionego problemu³.

Samo słowo „referendum” wywodzi się z łaciny i oznacza „coś, co należy przekazać, odnieść”, natomiast słowo „refero”, od którego pochodzi: „przedstawić coś do oceny, zaopiniować”⁴. Nazwa ta ma swoje korzenie w XVI-wiecznej Szwajcarii i pochodzi od zasady sprawowania władzy przez obywateli w sposób bezpośredni, jako pierwotna forma referendum. Obowiązywała ona w Graubünden i Wallis⁵.

Referendum jest przeprowadzane w drodze głosowania powszechnego. Uprawnieni do tego obywatele udzielają zazwyczaj pozytywnej (tak) lub negatywnej (nie) odpowiedzi na pytanie, które sformułował uprzednio organ wyznaczony do zarządzania referendum⁶. Podkreślić

² P. Uziębło, *Referendum i co dalej? O wyniku referendum ogólnokrajowego i jego skutkach*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2020, nr 2(54), s. 30.

³ E. Zieliński, *Problemy teoretyczne i klasyfikacyjne referendum*, [w:] *Referenda w państwach Europy*, E. Zieliński, I. Bokszczyński, J. Zieliński (red.), Warszawa 2003, s. 13; H. Groszyk, M. Granat, *Modele referendum w polskim prawie (próba optymalizacji)*, [w:] *Prawo a wartości. Księga Jubileuszowa profesora Józefa Nowackiego*, J. Bogucka, Z. Tobor (red.), Kraków 2003, s. 87; A. Kulig, B. Naleziński, *Referendum w systemie ustrojowym Polski*, „Przegląd Sejmowy”, 1996, nr 5, s. 25.

⁴ Od łac. *ad audiendum et referendum*. Zob. S. Grabowska, *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009, s. 23; E. Olejniczak-Szałowska, *Referendum lokalne w świetle ustawodawstwa polskiego*, Warszawa 2003, s. 15.

⁵ S. Grabowska, *Formy demokracji bezpośredniej... op. cit.*, s. 37-47; zob. S. Grabowska, *Instytucja ogólnokrajowej inicjatywy ludowej w wybranych państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze*, Rzeszów 2005.

⁶ S. Grabowska, *Referendum ogólnokrajowe w Polsce – analiza przypadku*, „Studia Politologiczne”, 2019, nr 53(6), s. 98.

należy, że nie zawsze jego wynik w sposób formalny wiąże organy władzy państwowej do podjęcia decyzji zgodnie z wolą ludu, jednakże nie powinno się go lekceważyć.

Współcześnie referendum nie jest formą często stosowaną w państwach demokratycznych. Przemawiają za tym względy merytoryczne i techniczne. Jego organizacja wiąże się z dużym wydatkiem z budżetu państwa. Stanowi ono także duże wyzwanie organizacyjne. Zarezerwowane więc zostało głównie dla podjęcia decyzji w poniższych kwestiach:

- udzielenie poparcia społecznego dla aktu normatywnego o wysokiej randze w państwie (np. konstytucji);
- podjęcie ważnej decyzji państwowej (np. w kwestiach światopoglądowych, zgoda na uczestnictwo w organizacji międzynarodowej);
- plebiscyt jako udzielenie poparcia i zaufania dla określonej osoby⁷.

Debata na temat referendum pokazuje głębokie podziały w środowisku akademickim. Jedni badacze wskazują, że ten rodzaj demokracji bezpośredniej stanowi możliwość wyrazu woli społeczeństwa obywatelskiego, drudzy zaś uważają, iż stanowi ona instrument w rękach władz do masowej manipulacji i populizmu. Referenda nadają legitymacji, zaś demokracja przedstawicielska jest kierowana przez elity. W związku z tym bywa traktowana jako komplementarny instrument, nie jako alternatywa⁸.

Argumenty przeciwko referendum skupiają się na jego czasochłonności, kosztach, a także na tym, że może prowadzić do irracjonalnych decyzji. Dodatkowo specjaliści wskazują na możliwość manipulacji masami w głosowaniu. Badania empiryczne wskazują, że partie polityczne używają referendum jako instrumentu służącemu ich celom, zaś opozycja próbuje go wykorzystać, gdy inne metody walki politycznej zawodzą⁹.

1.2. Referendum w państwach Afryki Wschodniej

Referenda na całym świecie służą do wyrażenia woli suwerena w określonej kwestii. W krajach rozwiniętych, o wyższym wskaźniku demokracji, są one inicjowane głównie poprzez inicjatywy ludowe. W państwach będących dopiero na początku swojej demokratycznej drogi (lub przynajmniej ją deklarują) większość referendów jest podejmowana i organizowana przez rządy. Oznacza to, że kwestie poddane pod referendum są określane przez rząd, natomiast obywateli prosi się jedynie o ostateczną decyzję.

⁷ M. Groszyk, M. Granat, *Modele referendum... op. cit.*, s. 88; M. Podolak, *Instytucja referendum w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (1989–2012)*, Lublin 2014, s. 27.

⁸ N. Kersting, *Direct democracy in Southern and East Africa, Referendums and Initiatives*, „Journal of African Elections”, 2009, vol. 8, nr 2, s. 7.

⁹ Zob. J. Rourke, R.P. Hiskes, C. Zirakzadeh, *Direct Democracy and International Politics: Deciding International Issues Through Referendums*, Boulder 1992.

Badacze podkreślają, że w tych państwach ta forma demokracji bezpośredniej pełni trzy główne funkcje:

1. budowanie państwowości i poczucia tożsamości narodowej – w państwach afrykańskich, których społeczeństwa są w znacznej mierze podzielone etnicznie, referenda zdają się być ważnym instrumentem. Często używane są do zmiany ustroju jako projektu nowej konstytucji, który jest często wynikiem gry politycznej elit. W tym przypadku referenda traktuje się jako sposób na legitymizację i demokratyzację powyższych procesów. Mają wartość symboliczną wobec obywatela, ale również wobec społeczności międzynarodowej;
2. wzmocnienie obecnych władz – referenda stosuje się w odpowiedzi na naciski społeczne, z obawy o nastroje w społeczeństwie, a także aby wzmocnić i rozszerzyć swoje uprawnienia wykonawcze. Zdają się być one z góry ustalone;
3. podejmowanie decyzji władczych – w niektórych państwach władza wykonawcza i partie rządzące nie mają wystarczającej siły do wdrożenia określonych strategii. Wykorzystują oni więc taką formę do prowadzenia rozwiązań, które są dla nich priorytetowe, a mogą być społecznie kontrowersyjne¹⁰.

W państwach regionu ważne jest również dokonanie oceny referendum i wskazanie ich skutków. Referenda wiążące oraz konsultacyjne powinny mieć wpływ na dalsze decyzje, a ich wyniki powinny być akceptowane. Dzięki temu można dokonać analizy, czy cel referendum został osiągnięty, czy władza wykonawcza uszanowała decyzję wyborców, albo czy doszło do jej blokady¹¹. Nie powinny one być jedynie formą symbolicznej aklamacji, a raczej wzmacniać dyskurs pomiędzy społeczeństwem obywatelskim a partiami politycznymi¹².

Referendum nie może być stosowane dla wszystkich kwestii politycznych. W niektórych krajach wyłączone są takie obszary, jak Karta Praw, polityka budżetowa, polityka fiskalna. W większości krajów nie używa się także tego instrumentu w odniesieniu do kwestii światopoglądowych, jak np. kara śmierci. Podyktowane jest to głównie obawami o niepokoje społeczne w trakcie kampanii referendalnej i demonstracji po ogłoszeniu wyników, które nieraz kończą się aktami przemocy na szeroką skalę¹³.

¹⁰ J. Rourke, R.P. Hiskes, C. Zirakzadeh, *Direct Democracy... op. cit.*, s. 11.

¹¹ N. Kersting, *Direct democracy... op. cit.*, s. 9.

¹² *Ibidem*, s. 18.

¹³ *Ibidem*, s. 6.

2. Referendum z 2005 roku

2.1. Sytuacja polityczna w Kenii po ustanowieniu konstytucji w 1963 r.

Po uzyskaniu niepodległości i uchwaleniu konstytucji w 1963 r. Kenia cały czas poszukiwała swojego porządku ustrojowego, który próbowano modyfikować poprzez uchwalanie częstych poprawek do konstytucji. Wszelkie próby zmian systemu partyjnego i ustrojowego kończyły się protestami obywateli. Działo się tak, ponieważ państwo to jest różnorodne etnicznie, a w ramach relacji pomiędzy grupami trudno o pogodzenie interesów i bezpieczeństwo wewnętrzne. Próby wniesienia poprawek do ustawy zasadniczej lub kolejne wybory i napięcia z nimi związane prowadziły do prób zamachu stanu, a nawet czystek na tle etnicznym¹⁴.

Kenia przechodziła widoczne procesy demokratyczne w latach 90. XX w., śladem RPA, Ugandy czy Etiopii. Państwa te pokazały, że rewizji konstytucji można dokonać w sposób inkluzywny, zakładając partycypację społeczeństwa. Przypomnieć należy, iż ówczesna konstytucja z 1963 r. była swojego rodzaju ugodą interesów pomiędzy kenijskim nacjonalistycznym przywództwem politycznym, reprezentowanym przez Kenijską Afrykańską Unię Narodową (KANU), na której czele stał Kenyatta, a była kolonią. Początkowo wprowadzała ona ustrój federalny. Faworyzowały ją mniejsze społeczności etniczne w ramach Kenijskiej Afrykańskiej Unii Demokratycznej (KADU). Ustrój kenijski formułował się jeszcze przez długie lata. Poszukiwania odpowiedniego modelu prowadziły do częstych zmian ustawy zasadniczej, co z kolei powodowało chaos prawny i niestabilność. Do pierwszych przeobrażeń doszło już rok po ustanowieniu konstytucji. Wprowadzono państwo unitarne z prezydentem jako głową państwa, co z kolei dawało poparcie polityce prowadzonej w coraz bardziej autorytarny sposób, a klasyczny trójpodział władzy zaczął się zacierać. Lata 70. i 80. XX w. to w przeważającej mierze czas dyktatorskiej prezydentury Jomo Kenyatty i Daniela arap Moi. Wtedy też powrócił do debaty publicznej kontrowersyjny temat wcześniejszej zmiany systemu federalnego w państwo o charakterze unitarnym.

¹⁴ Np. w 1982 r., kiedy to doszło do próby zamachu stanu (próbowano obalić rząd prezydenta Daniela arap Moi), zob. H. Campbell, *Class Struggle Heightens in Kenya*, „Ufahamu: A Journal of African Studies”, 1983, nr 12(2), s. 151-157, lub w 2007 r., podczas wyborów powszechnych, zob. D. Anderson, *Kenya on the Brink*, „Prospect Magazine”, 2008, nr 20, s. 142

Kwestie zmiany konstytucji w Kenii stanowiły jeden z priorytetów reform systemowych, które miały miejsce na początku lat 90. XX w. W 1991 r. ponownie wprowadzono model wielopartyjny. Formalnie stało się to poprzez usunięcie klauzuli jednopartyjnej z konstytucji¹⁵. Pomimo to dochodziło do różnych aktów o charakterze korupcyjnym na różnych szczeblach władzy.

W 1998 r. parlament uchwalił ustawę o kolejnej rewizji konstytucji Kenii, która ustanawiała Komisję Rewizyjną Konstytucji Kenii¹⁶. Na jej czele stanął Raila Odinga. Była to oficjalna, parlamentarna droga do zmiany konstytucji. Warto jednak podkreślić, że ówczesne kwestiami ustrojowymi zajmowało się wiele organizacji społeczeństwa obywatelskiego, które krytycznie i podejrzliwie odnosiły się do prac CKRC. W grudniu 1999 r. zainicjowały one tzw. Inicjatywę Ufungamano¹⁷, podczas której wzywali do objęcia głosów środowisk społecznych w trakcie prac nad ustawą zasadniczą.

2.2. Projekt poprawki do konstytucji z 1963 r.

Sytuacja nie zmieniła się aż do czasu poprzedzającego kolejne wybory. Podczas kampanii parlamentarnej w 2002 r. prezydent Kibaki uznał za priorytet kolejną reformę konstytucyjną i walkę z korupcją¹⁸. Jednakże i po tych deklaracjach cała procedura uległa spowolnieniu. Główną przyczyną było zasiadanie na wyższych stanowiskach urzędniczych przedstawicieli starego reżimu, którzy walczyli o utrzymanie swojego *status quo*¹⁹.

CKRC sporządziło plan prac nad nową konstytucją obejmujący edukację obywatelską, konsultacje społeczne, przygotowanie projektu konstytucji i sprawozdania z działań, które następnie miało być rozpowszechnione. Kolejnym krokiem miała być organizacja Krajowej Konferencji Konstytucyjnej, a następnie referendum jako powszechne zatwierdzenie projektu przez obywateli.

Dopiero w 2004 r. przedłożono projekt konstytucji, zwany *Bomas Draft*, w którym zaproponowano osłabienie władzy prezydenta i przeniesienie części jego uprawnień na rzecz premiera²⁰. Powstał on w ramach tzw. Konferencji Bomasa²¹, w której brało udział około 630 przedstawicieli jednostek samorządowych, organizacje pozarządowe i parlamentarzyści. Ostatnia konferencja została zbojkotowana. Część grupy sprzeciwiła się modelowi rządowemu

¹⁵ The Constitution of Kenya (Amendment), No. 12 of 1991, [online:] <http://kenyalaw.org/kl/index.php?id=9631> (dostęp: 21.02.2021); M. Firestone, *Kenya*, Melbourne 2010, s. 31.

¹⁶ F. Di Matteo, *The fora of public action in Kenya: from the origins of national land policy to its politicization*, „Mambo! Research Papers on East Africa”, 2014, nr 12(4), s. 1-4.

¹⁷ Nazwaną tak od Domu Ufungamano, w którym odbywały się spotkania.

¹⁸ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/2352563.stm> (dostęp: 21.02.2021).

¹⁹ M. Firestone, *Kenya... op. cit.*, s. 33.

²⁰ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/4707695.stm> (dostęp: 21.01.2021).

²¹ Od nazwy obrzeży Nairobi – tam były organizowane konferencje Bomasa I, Bomasa II oraz Bomasa III, w wyniku których powstał projekt konstytucji.

preferowanego przez większość uczestników. Do kwestii spornych, które później przeniosły się do kampanii referendalnej, należał system rządów (parlamentarny czy prezydencki), a także kwestia decentralizacji władzy. Parlament na koniec czerwca 2004 r. przywrócił parlamentarną komisję specjalną ds. przeglądu konstytucji, której zadaniem było poszukanie rozwiązania zadowalającego dwie strony. Prace zakończyły się Porozumieniem z Naivasha²², które zostało rozpatrzone przez nową komisję parlamentarną. Nadano jej nowe kompetencje, a przewodniczącym został Simeon Nyachae. Komisja opracowała Raport Kilifiego, który zalecał rewizję Projektu Bomas zgodnie z Porozumieniem z Naivasha, sugerując jednak jeszcze dalej idące propozycje dotyczące ograniczenia uprawnień premiera z korzyścią dla prezydenta²³. Po przyjęciu przez parlament Raportu Kilifiego Amos Wako miał za zadanie przygotowanie projektu ustawy o konstytucji Kenii. Tzw. Ustawa Wako stała się ostatecznym projektem konstytucji, którą wspierał Mwai Kibaki oraz grupa etniczna Kikuju, Embu i Meru w rządzie NARC²⁴ i to właśnie ona została poddana pod głosowanie w referendum. W odpowiedzi na nowy projekt konstytucji powstały dwa komitety – pierwszy o symbolu banana, który opowiadał się za przyjęciem ustawy zasadniczej, i drugi, z symbolem pomarańczy, który się jej sprzeciwiał²⁵.

2.3. Ramy prawne i proces referendalny

Już na wstępie należy zaznaczyć, że miało to być pierwsze referendum w Kenii. Brakowało więc uregulowań prawnych, które mogłyby posłużyć do jego przeprowadzenia. Początkowo uznano, że miało mieć ono charakter doradczy, jednakże ostatecznie rząd zdecydował się przyjąć jego wyniki i uszanować wolę obywateli. Za organizację referendum odpowiedzialna była ECK²⁶. W dniach 5–15 września, po publikacji Ustawy Wako, ECK zarejestrowało komitety referendalne i wyznaczyło okres kampanii na czas miesiąca od 21 października do 19 listopada. Przed tym dokonywano rejestracji wyborców, połączonej z szeroko zakrojoną kampanią informacyjną. Jednakże komitety zwolenników i przeciwników konstytucji (powszechnie nazywanych „banany” i „pomarańcze” od symboli na kartach do głosowania), rozpoczęły swoją kampanię już na wiele tygodni wcześniej. Spotkało się to oczywiście z potępieniem i krytyką ECK, jednakże żadnych innych konsekwencji nie wyciągnięto. Do zadań

²² P. Chitere et al., *Kenya Constitutional Documents: A Comparative Analysis*, CMI: Report, Bergen 2006, s. 4.

²³ *Ibidem*, s. 5–49; zob. K. Kindiki, O. Ambani, *The anatomy of Bomas: selected analyses of the 2004 draft constitution of Kenya*, Nairobi 2005.

²⁴ NARC, ang. National Alliance of Rainbow Coalition; L. Juma, Ch. Okpaluba, *Judicial Intervention in Kenya's Constitutional Review Process*, „Washington University Global Studies Law Review”, 2012, nr 11(2), s. 330 i dalsze.

²⁵ P. Chitere et al., *Kenya Constitutional... op. cit.*, s. 4 i dalsze.

²⁶ <https://web.archive.org/web/200807093757/http://www.eck.or.ke/> (dostęp: 21.01.2021).

powyższej komisji należała również edukacja wyborców w zakresie głosowania, a także zatrudnienie i przeszkolenie urzędników referendalnych.

Natomiast edukacją dotyczącą wyborów zajmował się UNDP. Przewodniczący ECK publicznie wyrażał zmartwienie, że nie została ona przeprowadzona w sposób kompleksowy, bo nie więcej niż 10–20% Kenijczyków było świadomych, że głosowanie będzie się odbywać w ramach referendum. Podczas gdy prezydent Kibaki prowadził kampanię na rzecz przyjęcia konstytucji, wielu wyborców (również ze względu na wysoki poziom analfabetyzmu) potraktowało referendum jako wotum zaufania dla jego przywództwa²⁷.

Dodatkowo, w okresie poprzedzającym głosowanie referendalne zauważyć można było wzrost napięć pomiędzy rywalizującymi ze sobą grupami etnicznymi, toteż nietrudno oprzeć się wrażeniu, że debata publiczna odeszła w tym czasie od kwestii konstytucyjnych, by przejść do wzajemnego rozliczania się rywali politycznych. Powodowało to jeszcze większe pogłębienie konfliktu pomiędzy grupami etnicznymi. Dochodziło również do aktów przemocy podczas wieców, np. w Mombasie i Kisumu, w których policja zastrzeliła 8 osób²⁸. Warto również podkreślić, że wynik podziałów etnicznych odzwierciedlił się w agresywnym, a nawet wrogim przekazie medialnym i w wypowiedziach poszczególnych osób. W związku z tym KNCHR utworzyła sprawozdanie o mowie nienawiści w trakcie kampanii²⁹.

W ogólnej ocenie Kenia wykorzystwała dostępne zasoby państwowe do wpływania na decyzje wyborców w kwestii referendalnej. Prezydent ogłosił nowe okręgi i obiecał przekazanie projektów rozwojowych oraz większych zasobów żywnościowych terenom, w których ludność opowie się za projektem konstytucji. Dodatkowo, opinię publiczną obieżyły informacje o przekazaniu pieniędzy grupom, które zbierały się w State House na rzecz proponowanej ustawy zasadniczej. Były to zabiegi, które prowadziły w sposób pośredni do kupowania głosów³⁰.

Referendum odbyło się 21 listopada 2005 r. i przebiegało w sposób pokojowy. W większości lokali wyborczych byli obecni przedstawiciele komitetów „bananów” i „pomarańczy”, a także obserwatorzy krajowi. Co ciekawe, materiały wyborcze były przekazane do lokali wyborczych już dzień wcześniej, a urzędnicy i funkcjonariusze wyborczy, w ramach zaangażowania w uczciwość procesu, spędzili noc w lokalu wyborczym, by go pilnować. W dniu głosowania doszło do niewielu problemów, głównie związanych z identyfikacją głosujących. W niektórych okręgach wyborczych pojawiły się nieporozumienia pomiędzy wyborcami a urzędnikami, które powodowały lekkie napięcia. Zgłoszono także, że w kilku lokalach wyborczych budki mające zapewnić prywatność i tajność głosowania były skierowane w stronę sali. W głównej mierze stanowiło to jednak drobne incydenty, które nie powodowały większych zakłóceń i nie

²⁷ *Direct Democracy The International IDEA Handbook*, Sweden 2008, s. 21–22.

²⁸ <https://uca.edu/politicalscience/dadm-project/sub-saharan-africa-region/kenya-1963-present/> (dostęp: 21.01.2021).

²⁹ <https://www.knchr.org/>; B.A. Andreassen, A. Tostens, *Of Oranges and Bananas: The 2005 Kenya Referendum on the Constitution*, Bergen 2006, s. 4.

³⁰ *Ibidem*.

prowadziły do eskalacji przemocy. Profesjonalizm pracowników był o wiele lepiej oceniany niż podczas wyborów powszechnych w 1997 r.³¹

Wyniki referendum udało się ogłosić już dzień po głosowaniu. Przewodniczący ECK wskazał, że za nowym projektem konstytucji opowiedziało się 42% głosujących, zaś przeciw 58%³². Nie doprowadziło to jednakże do większych konfliktów. Obóz „bananów” przyznał się do porażki i zobowiązał do współpracy z obozem „pomarańczy” w celu pojednania i dalszej wspólnej pracy nad konsensusem konstytucyjnym. Zwycięska grupa wskazała natomiast, że to obywatele wydali werdykt, a oni chcą współpracy dla dobra kraju. Frekwencja wyborcza wynosiła ponad 52%, co oznaczało spore zaangażowanie obu stron w trakcie kampanii referendalnej. Dodatkowo, warta wyróżnienia jest sama komisja ECK, która zorganizowała i zarządzała referendument. To w dużej mierze dzięki jej działaniom głosowanie odbyło się bez niepotrzebnych opóźnień, a sam proces liczenia i ogłoszenie wyników przebiegł sprawnie i bez zwłoki. Przyczyniło się to niewątpliwie do wzrostu poziomu zaufania do instytucji, a także złagodziło potencjalne napięcia po ogłoszeniu wyników³³.

Gdy ocenimy referendum ze strony politycznej, zobaczymy, że jego wyniki stanowiły pewnego rodzaju manifestację przeciwko ówczesnemu rządowi. Prezydent Kibaki i jego bliscy współpracownicy włożyli wiele siły politycznej w przekonanie obywateli, by zagłosowali „tak”. Podkreślić również należy, iż kampania referendalna oparta była na różnicach poglądów poszczególnych grup etnicznych, toteż duża liczba Kenijczyków miała znikomą wiedzę w kwestii konstytucyjnej. Oddane przez nich głosy stanowiły odpowiedź na apel przywódców grup etnicznych. Jeszcze przed referendument oczekiwano poparcia projektu konstytucyjnego i dymisji ministrów, którzy prowadzili kampanię przeciwko tzw. Ustawy Wako. Doszło jednak do bezprecedensowego wydarzenia. Zamiast przetasowania swojego gabinetu, prezydent Kibaki postanowił odwołać wszystkich ministrów i zapowiedział, że w ciągu dwóch tygodni przedstawi nowy skład³⁴.

Jeśli chodzi o analizę wyników, to należy podkreślić, że wyborcy w swoim głosowaniu mieli wskazać, czy opowiadają się za Ustawą Wako, czy nie. Nie mieli oni jednak szansy odnieść się do poszczególnych propozycji w niej zawartych, a także nie oznaczało to, że Kenijczycy chcą powrotu do starej, obowiązującej jeszcze konstytucji. Ogólne nastroje społeczne wskazywały na potrzebę zmian³⁵.

³¹ B.A. Andreassen, A. Tostens, *Of Oranges... op. cit.*, s. 20.

³² <https://africanelections.tripod.com/ke.html> (dostęp: 21.01.2021).

³³ B.A. Andreassen, A. Tostens, *Of Oranges... op. cit.*, s. 21; M.S. Kimenyi, W.F. Shughart, *The political Economy of Constitutional Choice: a study of the Kenyan Constitutional Referendum*, „Constitutional Political Economy”, 2010, nr 21, s. 6.

³⁴ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/4463262.stm> (dostęp: 21.01.2021); <https://allafrica.com/stories/200511230844.html> (dostęp: 21.01.2021).

³⁵ B.A. Andreassen, A. Tostens, *Of Oranges... op. cit.*, s. 22.

2.4. Sytuacja polityczno-prawna po referendum

Po referendum i odwołaniu gabinetu odbyły się wiece opozycji, która żądała jak najszybszych nowych wyborów. W ich wyniku rząd zdelegalizował demonstracje popierające nowe wybory, argumentując, że stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego. W związku z tym każde kolejne były tłumione przez policję³⁶. 7 grudnia 2005 r. prezydent Kibaki ogłosił nowe nominacje ministerialne, jednakże niemal od razu co najmniej 19 kandydatów je odrzuciło. Po dwóch dniach prezydent odebrał przysięgę od nowego rządu, który składał się wyłącznie z jego najbliższych współpracowników³⁷.

Po referendum doszło do zjednoczenia polityków, którzy sprzeciwiali się projektowi. W jego wyniku powstała nowa partia opozycyjna pod nazwą Pomarańczowy Ruch Demokratyczny³⁸. Partia pomarańczowych zdawała się mieć silną pozycję przed wyborami w 2007/2008 r. Została ona jednak pokonana w dość kontrowersyjnych okolicznościach, co spowodowało głęboki kryzys w Kenii, o czym napiszę w kolejnym rozdziale³⁹.

³⁶ <https://allafrica.com/stories/200511291495.html> (dostęp: 21.01.2021).

³⁷ L. Juma, Ch. Okpaluba, *Judicial Intervention...* op. cit., s. 334; <http://www.afrol.com/articles/17405> (dostęp: 21.01.2021).

³⁸ Powstała na skutek oddolnych ruchów pomarańczowych, sprzeciwiających się projektowi konstytucji podczas referendum w 2005 r.

³⁹ <http://www.earthtimes.org/articles/show/316931,us-kenya-needs-unified-effort-behind-draft-constitution.html> (dostęp: 21.01.2021).

3. Referendum z 2010 roku

3.1. Wybory 2007/2008 i potrzeba nowego porządku konstytucyjnego w państwie

Wybory prezydenckie, które przeprowadzono w latach 2007/2008, naznaczone były naruszeniami na wielką skalę, co doprowadziło do interwencji Unii Afrykańskiej⁴⁰. Kenia od początku swojej państwowości ma problem z demokratycznymi i wolnymi wyborami. W 2007 r., kiedy o fotel prezydencki rywalizowali Odinga i Kibaki, skala napięcia osiągnęła wysoki poziom. Aby mieć wpływ na decyzje społeczeństwa, dopuszczono się licznych fałszerstw wyborczych. Obserwatorzy wielokrotnie wskazywali, że zwycięzcą powinien zostać Odinga, jednakże ostatecznie to Kibakiego powołano na prezydenta. Już w pierwszych swoich decyzjach złamał obietnice wyborcze, nie powołując Odingi na premiera, a także nominując na wyższe stanowiska administracyjne swoich sprzymierzeńców. Dało to możliwość monopolizacji politycznej i ekonomicznej grupy etnicznej Kikuju. Oliwy do ognia dołała ówczesna Kenijska Komisja Wyborcza, która nie poradziła sobie z procesem liczenia głosów, a w jej stronę skierowano oskarżenia o manipulacje. Dodatkowo główne domy mediowe odzwierciedlały stanowiska etniczne, przez co dodatkowo podsycaly konflikt⁴¹. Sytuacja ta doprowadziła do kryzysu rządów i powszechnych protestów na masową skalę, podczas których zginęło ponad 1000 osób, a ponad 600 000 zostało wysiedlonych z terenów swojego zamieszkania⁴².

3.2. Projekt nowej konstytucji

Kryzys powyborczy doprowadził system na skraj, co zagrażało nie tylko stanowi demokracji w państwie, ale także bezpieczeństwu wewnętrznemu⁴³. W mediacje zaangażował się nawet

⁴⁰ <http://www.earthtimes.org/articles/show/316931,us-kenya-needs-unified-effort-behind-draft-constitution.html> (dostęp: 21.01.2021).

⁴¹ Kass FM, nadawcy Kalenjin, zarzucono promowanie mowy nienawiści. Międzynarodowy Trybunał Karny oskarżył o zbrodnię przeciwko ludzkości dyrektora radiostacji Joshua arap Sanga, szefa operacji radiowej rozgłośni Kass FM w języku kalenjin, który w czasie powyborczych aktów przemocy był prezenterem radiowym, [online:] <https://www.aba-icc.org/accused/joshua-arap-sang/> (dostęp: 10.12.2020).

⁴² N. Cheeseman, *The Kenya elections of 2007, An Introduction*, „Journal of Eastern Africa Studies”, 2008, nr 2, s. 164-184; <https://www.mpg.de/11436923/elections-kenya> (dostęp: 10.12.2020).

⁴³ D. Anderson, *Kenya on the Brink... op. cit.*, s. 142.

Kofi Anan, ówczesny sekretarz generalny ONZ. Porozumienie, które wieńczyło kryzys, zawierało po raz kolejny wymóg ponownej rewizji materii konstytucyjnej, co skończyło się przedstawieniem nowego projektu ustawy zasadniczej w listopadzie 2009 r.⁴⁴ Miała być ona sposobem na rozwiązanie problemów dotyczących nierówności społeczeństwa, a także na zapewnienia trwałego pokoju w kraju. Rewizja konstytucji stała się więc najwyższym priorytetem rządu, a sami Kenijczycy przyjęli ją z optymizmem. Zakładała ona bowiem równość wszystkich obywateli, niezależnie od przynależności etnicznej czy politycznej. Jej zadaniem było zmienić nie tylko niesprawdzający się ustrój, ale także wpłynąć na sytuację społeczną w państwie⁴⁵. Nowa ustawa zasadnicza była wyczekiwana przez opinię społeczną. Kenijczycy od wielu lat czekali na nowy projekt mogący zastąpić konstytucję, którą odziedziczyli po byłej kolonii⁴⁶.

Po przeprowadzeniu procesu parlamentarnego, w którym dokonano drobnych poprawek, ze względu na podziały polityczne została ona przyjęta przez Zgromadzenie Narodowe 1 kwietnia 2010 r. Następnie ustalono datę referendum konstytucyjnego na 4 sierpnia 2010 r.⁴⁷

3.3. Ramy prawne referendum i jego organizacja

3.3.1. Regulacje wydane przez IIEC o przeprowadzeniu referendum

W związku z tym, że ECK nie poradziło sobie podczas wyborów, jeszcze w 2008 r. parlament podjął poprawkę do konstytucji Kenii, która rozwiązywała ECK, powołując w jej miejsce IIEC⁴⁸. Obierając za cel zorganizowanie referendum wolnego od nieprawidłowości w każdym z możliwych aspektów, IIEC stanęła przed wieloma problemami natury prawnej i administracyjnej⁴⁹. W całym porządku prawnym Kenii nie było kompleksowego uregulowania, które pozwoliłoby określić ramy funkcjonowania całego przedsięwzięcia, a także podmioty odpowiedzialne za poszczególne zadania. Korzystając z uprawnień, które nadano

⁴⁴ M.K. Juma, *African Mediation of the Kenya Post 2007 Election Crisis in Kenya's Uncertain Democracy, The Electoral Crisis of 2008*, „Journal of Contemporary African Studies”, 2009, nr 27(3), s. 415–422.

⁴⁵ A. Masakhalia Wanga, *The Kenyan constitutional referendum of 4th August 2010, a case study*, Published by Democracy International 2011, s. 1–10.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ M. Szupejko, *Negatywna etniczność a zmiany konstytucyjne w Kenii w 2010r.*, „Afryka”, 2012, nr 36, s. 28 i dalsze.

⁴⁸ Independent Electoral and Boundaries Commission, *Electoral law reform in Kenya: the IEBC experience*, Nairobi 2020, s. 20.

⁴⁹ F.A. Aywa, Kenya, [w:] *Election Management Bodies in East Africa, A comparative study of the contribution of electoral commissions to the strengthening of democracy. A review by AfriMAP and the Open Society Initiative for Eastern Africa*, A.B. Makulilo et al. (red.), Nairobi 2015, s. 78; H. Catt et al., *Electoral Management Design, Revised Edition*, Stockholm 2014, s. 178.

IIEC na mocy art. 58 ust. 3 ustawy o przeglądzie konstytucji Kenii z 2008 r.⁵⁰, wydała rozporządzenie *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations 2010*⁵¹.

Poniższy akt normatywny został podzielony na 5 części, w których skategoryzowane zostały najważniejsze kwestie dotyczące organizacji referendum.

Pierwsza z nich to przepisy wstępne. W jej ramach zostały wytłumaczone podstawowe pojęcia, a także określono początek i koniec obowiązywania przepisów wprowadzonych niniejszą regulacją.

W części drugiej zamieszczono tzw. kwestie wstępne, czyli określono czynności, które należą do infrastruktury wyborczej i muszą zostać wykonane w trakcie kampanii referendalnej. Miało to pozwolić na przeprowadzenie głosowania w sposób bezpieczny, demokratyczny i pozbawiony nieprawidłowości. Należą do nich kwestie logistyczne, prawne czy administracyjno-kadrowe. Nakładają one na IIEC obowiązek powoływania funkcjonariuszy wyborczych ds. komisji w każdym okręgu wyborczym, a także pozostawiają prawo do wyznaczenia ich zastępców, jeśli okaże się to konieczne. Uznano, że każde takie powołanie będzie publikowane w *Kenya Gazette*⁵². Otrzymali oni również prawo, w porozumieniu z komisją wyborczą, do powoływania przewodniczących i zastępców lokali wyborczych. Przewodniczącym nadano prawo do zastosowania nakazu aresztowania, wykluczenia lub usunięcia z lokalu wyborczego głosujących, którzy łamią prawo⁵³. IIEC otrzymała również pewną swobodę w kształtowaniu całej administracji wyborczej poprzez możliwość powoływania innych funkcjonariuszy, jeśli uzna to za stosowne, a także nakładanie im dodatkowych obowiązków, zgodnych z Konstytucją, postanowieniami Zgromadzenia Narodowego czy regulaminem⁵⁴.

Uznano, że na potrzeby referendum komisja wyborcza skorzysta z istniejącego już spisu wyborców, który wykorzystano podczas poprzednich wyborów powszechnych w latach 2007/2008⁵⁵. Prawo do głosu otrzymał wyborca zarejestrowany w danym okręgu wyborczym. Określono także obowiązek wylegitymowania się dowodem osobistym lub ważnym paszportem przed Przewodniczącym Komisji⁵⁶.

Do zadań IIEC należał również podział terytorium Kenii na obszary wyborcze, wyznaczenie lokali wyborczych i jednoznaczne ich oznaczenie. Mogła korzystać w sposób nieodpłatny z dowolnych obiektów publicznych. Dla zapewnienia jawności i transparentności działania została zobligowana do opublikowania zawiadomienia w *Kenya Gazette*. Miało się w nim zawierać określenie jednostek rejestracyjnych, biorąc pod uwagę kwestie geograficzne

⁵⁰ *The Constitution of Kenya Review Act, Revised Edition 2009 (2008)*, [online:] <http://kenyalaw.org/kl/file-admin/pdfdownloads/Acts/ConstitutionofKenyaReviewCap3A.pdf> (dostęp: 21.01.2021); <https://aceproject.org/ero-en/regions/africa/KE/the-constitution-of-kenya-review-referendum/view> (dostęp: 21.01.2021).

⁵¹ *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations, 2010*, [online:] <https://aceproject.org/ero-en/regions/africa/KE/the-constitution-of-kenya-review-referendum/view> (dostęp: 21.01.2021).

⁵² Dziennik ustaw Kenii.

⁵³ Art. 3 ust. 1-4, 6 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations, 2010*.

⁵⁴ Art. 4 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations, 2010*.

⁵⁵ Art. 5 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations, 2010*.

⁵⁶ Art. 6 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations, 2010*.

i łatwość komunikacji pomiędzy poszczególnymi miejscowościami wchodzącymi w skład okręgu wyborczego⁵⁷.

W art. 9 określono, że komisja w porozumieniu z Parlamentarną Komisją Specjalną, w określonej procedurze, w *Kenya Gazette* określa pytanie referendalne, symbole przypisane odpowiedziom na pytanie referendalne, które znajdują się na karcie do głosowania, datę głosowania, godziny otwarcia lokali, okres kampanii referendalnej, a także datę końcową, do której komitety referendalne muszą dokonać rejestracji w komisji wyborczej.

Część trzecia została w pełni przeznaczona na kwestie związane z komitetami referendalnymi. W tym właśnie miejscu opisane zostały procedury dotyczące ich rejestracji, wyznaczanie tzw. głównego agenta komitetu, a także pozostałych agentów jako osób odpowiedzialnych za sprawy dotyczące komitetu referendalnego. Komitet referendalny może utworzyć grupa osób, która popiera kwestię podnoszoną w referendum bądź się jej sprzeciwia, z zastrzeżeniem co do ich liczby: jeden komitet narodowy i jeden komitet regionalny w każdym z okręgów wyborczych. Ważne jest zaświadczenie, że będą one działać zgodnie z niniejszym regulaminem, a także pozostałymi regulacjami prawnymi związanymi z wyborami⁵⁸. W kolejnych artykułach wskazane zostało, jakie dane są niezbędne do formalnej rejestracji, a także opisano procedurę ich powoływania, określając przy tym obowiązki IIEC⁵⁹. Dodatkowo każdy komitet referendalny przed rejestracją musi wyznaczyć swojego głównego agenta jako kierującego pracą komitetu. IIEC jest zobowiązana do prowadzenia ich rejestru⁶⁰. Szefowie wszystkich zarejestrowanych komitetów referendalnych w danym okręgu otrzymali możliwość powoływania nie więcej niż dwóch agentów, którzy będą obecni podczas głosowania w każdym lokalu wyborczym⁶¹. Określono także ich prawa i obowiązki, do których należy obserwowanie prawidłowości całej procedury i infrastruktury w komisji wyborczej, a także samego procesu głosowania w dniu referendum. Otrzymali oni szerokie funkcje do wypełnienia. (zbliżonych do obserwatorów / audytorów wyborczych)⁶². Nadano im jednakże również obowiązki. Muszą podlegać zwierzchnictwu przewodniczącego oraz zastępcy w lokalu wyborczym i poleceniom przez nich wydanych, a także nie ingerować w proces wyborczy i nie kontaktować się z wyborcami.

Kolejna część dotyczy postanowień samego głosowania. W tym miejscu znalazły się kwestie dotyczące samej procedury głosowania, wyposażenia lokali wyborczych, wstępu do lokali wyborczych, liczenia głosów, publikacji wyników referendum, a także przestępstw urzędników referendalnych. Te szczegółowe rozwiązania miały pozwolić na uniknięcie

⁵⁷ Art. 7–8 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁵⁸ Art. 11 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁵⁹ Art. 12–13 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶⁰ Art. 13 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶¹ Art. 14 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶² Art. 15 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

nieprawidłowości i łatwe ich wychwycenie, a także zapobiec oszustwom wyborczym na każdym stopniu⁶³.

Warto również podkreślić, że na barkach przewodniczącego spoczywał obowiązek utrzymania porządku i bezpieczeństwa w lokalu wyborczym. Wobec czego otrzymał on legitymację do rozproszenia zgromadzenia, które uniemożliwiało oddanie głosu lub mogło spowodować zastraszanie czy przeszkodzenie wyborcom, a które gromadziło się nawet do 400 m przed lokalem wyborczym. W razie potrzeby mógł skorzystać z pomocy funkcjonariuszy służb publicznych. W tym zakresie podniesiono również kompetencje policji. Niezależnie bowiem od przepisów ustawy o policji, funkcjonariusz, który został wyznaczony do pomocy przy prawidłowym przebiegu referendum, był traktowany jako pracownik wyborczy i podlegał poleceniom IIEC⁶⁴.

Mając w pamięci przemoc, do jakiej doszło w czasie poprzednich wyborów parlamentarnych, niniejszy regulamin wskazywał, że w razie jakiegokolwiek niebezpieczeństwa, włączając w to zamieszki, przemoc, katastrofę naturalną, niedobór sprzętu lub jakiegokolwiek inne sytuacje, które mogłyby zakłócić proces głosowania, przewodniczący może odroczyć głosowanie i wznowić je tak szybko, jak to tylko możliwe. W takim przypadku otrzymał on samodzielne prawo do przedłużenia czasu trwania wyborów, co stanowi duże zaufanie do osoby i do samego urzędu przewodniczącego, z uwagi na fakt suwerennie podejmowanej przez niego decyzji⁶⁵.

Aby głosowanie przebiegło prawidłowo, regulamin zawiera także szczegółowe wskazówki zabezpieczania urn wyborczych, a także określa wzór karty do głosowania, odpowiednio ponumerowanych i opieczętowanych w celu zapobieganiu dodrukowywania kart lub ich niszczenia⁶⁶. Co ciekawe, w odpowiedzi na liczne fałszerstwa wyborcze z lat ubiegłych wprowadzono system biometryczny⁶⁷, dzięki czemu każdy wyborca pozostawiał w lokalu wyborczym swój odcisk palca, tak by poświadczyć swoje osobiste uczestnictwo w głosowaniu.

Poza tym w art. 25 wskazano kary, które wynikają z niezastosowania się do przepisów wydanych niniejszym aktem. Regulamin określa, że osoba dopuszczająca się popełnienia przestępstwa, podlega karze grzywny do 500 000 szylingów lub karze pozbawienia wolności na okres nieprzekraczający jednego roku. Możliwe jest także nałożenie dwóch kar jednocześnie. Dodatkowo pod groźbą kary grzywny w wysokości 20 000 szylingów lub kary pozbawienia wolności do 6 miesięcy, lub obu, jest świadome niewłożenie karty do urny wyborczej. Za odmówienie oznakowania lub ostemplowania karty do głosowania może zostać ukarany

⁶³ Art. 16–19 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶⁴ Art. 20 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶⁵ Art. 21 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶⁶ Art. 23–25 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶⁷ BVR – ang. Biometric Voter Registration System, Biometryczny system rejestracji wyborców, [https://www.iebc.or.ke/election/technology/?Biometric_Voter_Registration_System_\(BVR\)](https://www.iebc.or.ke/election/technology/?Biometric_Voter_Registration_System_(BVR)) (dostęp: 21.01.2021).

urzędnik referendalny karą grzywny do 50 000 rupii, karą pozbawienia wolności do jednego roku lub obu na raz⁶⁸.

Przewodniczący może zezwolić na pomoc w oddaniu głosu przez inną osobę niż wyborca, jeśli ten oświadczy, że nie potrafi pisać lub czytać lub jest niezdolny do prawidłowego oddania głosu ze względu na stan zdrowia. Warunkiem jest, by osoba wspomagająca miała ukończone 18 lat. Nie musi mieć prawa do głosowania. Jedynym warunkiem jest pozostawienie przez nią w komisji wyborczej odcisku palca dla poświadczenia swojej tożsamości. Jednakże może ona pomóc jedynie jednej osobie. W przypadku, gdy głosujący nie ma asystenta, wówczas przewodniczący komisji może oddać głos w jego imieniu. Ten fakt również zostaje odnotowany w księdze odpisów. W przypadku, gdy osoba głosująca świadczy fałszywie co do swojej niezdolności oddania głosu, a także gdy funkcjonariusz wyborczy lub agent świadomie pomaga tej osobie, wówczas popełniają przestępstwo podlegające karze 20 000 szylingów, pozbawienia wolności do 3 miesięcy lub obu⁶⁹.

Do liczenia głosów przewodniczący nie może dopuścić więcej niż dwóch skrutatorów ze wszystkich zarejestrowanych komisji referendalnych do zliczania głosów w danym okręgu wyborczym. IIEC dopuszcza do tego procesu media i obserwatorów zewnętrznych, którzy zostali uprzednio przez nią akredytowani⁷⁰. Regulamin przedstawia również szczegółowo proces wyjmowania głosów z urny oraz przygotowania ich do liczenia, odrzucania głosów nieważnych oraz sposobu zbierania danych. Przewodniczący komisji ogłasza niezwłocznie wyniki głosowania w lokalu wyborczym, przed przekazaniem do wiadomości publicznej, poprzez wywieszenie ich w widocznym miejscu, w bliskiej okolicy lokalu wyborczego. Każdy agent komitetu wyborczego otrzymuje kopię deklaracji wyników⁷¹.

Głosy uznaje się za nieważne, jeżeli:

1. karta do głosowania nie jest opatrzona żadnym znakiem;
2. naniesiono na nią więcej niż 1 głos;
3. znajdują się na niej inne oznaczenia;
4. znajduje się na niej numer seryjny inny niż przypisany do lokalu wyborczego, w którym głos został oddany;
5. nie ma możliwości zweryfikowania głosu jako oddany w danym lokalu wyborczym.

Po zakończonym procesie liczenia głosów przedstawiciel komisji referendalnej może zawnieść o ponownym ich przeliczeniu, jednakże ten proces nie może się powtórzyć więcej niż dwa razy⁷². Przewodniczący ma obowiązek sporządzenia oświadczenia, które ma zawierać liczbę odrzuconych kart do głosowania ze względu na: brak pieczęci, głosowania „tak” i „nie” na jednej karcie, informacje na karcie do głosowania, po których można

⁶⁸ Art. 25 ust. 4–6 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁶⁹ Art. 26 ust. 1 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁷⁰ Art. 28 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁷¹ Art. 29 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁷² Art. 31 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

zidentyfikować wyborcę, a także te, które można zakwalifikować jako nieważne ze względu na ich niepewność. Takie określenie jest uznane za ostateczne, z zastrzeżeniem weryfikacji przez komisję, z wyjątkiem przypadków, w których złożono komisję referendalną⁷³.

IIEC zostało zobowiązane do publicznego ogłoszenia w ciągu 48 godzin wyników referendum, w tym liczby głosów na „tak” i „nie”, a także głosy ważne, odrzucone i sporne w danym okręgu wyborczym. Ponadto musi zadeklarować, czy proponowana konstytucja została ratyfikowana przez ponad 50% ważnych głosów, a także co najmniej 25% w co najmniej 5 z 8 prowincji. Publikuje to w *Kenya Gazette* z podziałem na okręgi wyborcze, a także stwierdza, czy projekt nowej konstytucji został ratyfikowany zgodnie z przepisami⁷⁴.

Rozporządzenie to było pierwszym tak skonstruowanym aktem prawnym dotyczącym referendum w Kenii. Pozwoliło określić ramy prawne jego działania, przesuwając dużą odpowiedzialność za jego powodzenie na IIEC.

3.3.2. Kampania referendalna

Podczas kampanii referendalnej władze położyły duży nacisk na podnoszenie świadomości o uchwalonym projekcie konstytucji, dlatego priorytetem stała się jego promocja i rozgłos. Przekazano kopie projektu ustawy zasadniczej w przestrzeń publiczną, dając miesiąc na zgłoszenie propozycji zmian. Dzięki temu do głosu mogły dojść organizacje pożytku publicznego czy związki wyznaniowe. Przedstawiciele władzy publicznej odwiedzili wszystkie miejscowości w kraju, organizując spotkania, w których mogli wziąć udział zainteresowani i podzielić się swoimi opiniami. Kampania wywołała wiele często skrajnych reakcji. Obawiano się przepisu dotyczącego ograniczeń, które dotyczyły wielkości własności gruntów, a Kościół katolicki wyraził obawę, że nowy projekt wyniesie religię islamu ponad inne. Zezwolenie na sądy Khahdi postrzegano jako wprowadzenie prawa szariatu, jednakże chrześcijan zapewniono, że będzie dotyczyło ono jedynie sporów pomiędzy muzułmanami. Sprzeciw dotyczył także obawy o lukę, która prowadziła do pełnej legalizacji aborcji w związku z wprowadzeniem przepisu o możliwości terminacji ciąży ze względu na zdrowie matki⁷⁵. Kolejną z przesłanek było rozwiązanie o ewentualnej akceptacji małżeństw homoseksualnych, co w tradycyjnym, konserwatywnym i w przeważającej mierze chrześcijańskim społeczeństwie kenijskim budziło wielki sprzeciw. Jednakże konstytucja

⁷³ Art. 32, 34 ust. 3 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁷⁴ Art. 34 i 36 *The Constitution of Kenya review (referendum) regulations*, 2010.

⁷⁵ <https://www.bbc.com/news/world-africa-10849982> (dostęp: 21.01.2021); <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/africa/08/04/kenya.constitution.churches/index.html> (dostęp: 21.01.2021); P. Syagga, *Public Land, Historical Land Injustices and the New Constitution*, Nairobi 2011, s. 2.

z 2010 r. wskazywała, że do małżeństwa może dojść jedynie pomiędzy osobami odmiennej płci⁷⁶. Kolejną kwestią, która budziła podział w społeczeństwie, była decentralizacja. Kenijczycy opowiadali się za systemem federacyjnym, podczas gdy politycy chcieli centralizacji. Doprowadzono do utworzenia 47 hrabstw, a na ich czele stanęli gubernatorzy pochodzący z wyborów powszechnych, jednak związani z rządem centralnym⁷⁷. Nowe uregulowania w konstytucji miały uchronić państwo przed aktami przemocy podczas kolejnych wyborów i wprowadzić nowy system zarządzania nimi, na którego czele stanąć miała nowa komisja wyborcza – IEBC⁷⁸. Rozwiązania te miały wprowadzić zmiany, które nadadzą większe kompetencje władzom lokalnym, a także zapobiec szeroko zakrojonej korupcji, bezkarności i podziałów etnicznych⁷⁹.

Prezydent Kibaki, premier Odinga, wiceprezydent i wicepremierowie, a także większość polityków rządu koalicyjnego byli zdecydowanymi zwolennikami nowej konstytucji i promowali głosowanie za jej przyjęciem. Podkreślić należy, że reprezentowali różne partie polityczne, toteż scena polityczna w dużej mierze przemawiała jednym głosem⁸⁰. Poparły ją również wszystkie największe plemiona w Kenii, takie jak: Luhya, Kikuju, Luo, Kamba i Kisii, co z kolei miało zapewnić akceptację społeczną projektu⁸¹.

Przeciwno opowiadali się: ówczesny minister szkolnictwa wyższego Ruto, minister informacji Pogfiso, a także były prezydent Kenii arap Moi. Początkowo minister Ruto brał udział w opracowywaniu projektu konstytucji, miał więc problemy z wyjaśnieniem, dlaczego stanął w opozycji do jej zwolenników. Politycy argumentowali swoją postawę poglądem, że nowa konstytucja nadal utrzyma szerokie uprawnienia prezydenta, a kwestie rozwiązań dotyczących własności ziemi określali jako antykapitalistyczne⁸².

Z uwagi na wydarzenia towarzyszące wyborom w latach 2007/2008 obawiano się, że podczas kampanii i w trakcie referendum dojdzie do kolejnych niepokojów społecznych. Jednakże nie odnotowano masowych zagrożeń, wyłączając incydentalne przypadki przemocy, w tym jeden zamach bombowy⁸³.

⁷⁶ Art. 45 ust. 2 *Konstytucji Kenii*, tłum. i wstęp B. Popławski, P. Zakrzewski, Warszawa 2017, s. 88. (zwana dalej *Konstytucją Kenii 2010*).

⁷⁷ Art. 174 *Konstytucji Kenii 2010*.

⁷⁸ Art. 88 *Konstytucji Kenii 2010*.

⁷⁹ A. Masakhalia Wanga, *The Kenyan constitutional... op. cit.*, s. 7.

⁸⁰ <http://www.nation.co.ke/Referendum/Yes%20camp%20unveils%20its%20plan%20for%20poll%20victory/-/926046/948558/-/dbguauz/-/index.html> (dostęp: 21.01.2021).

⁸¹ A. Masakhalia Wanga, *The Kenyan Constitutional... op. cit.*, s. 8.

⁸² http://www.nation.co.ke/News/Ruto%20says%20draft%20not%20good%20for%20Kenians/-/1056/902088/-/cysnt3/-/usg=AFQjCNFSmBW96KAL1pl5guSpGhxhb_oDsg (dostęp: 29.12.2020).

⁸³ <https://www.csmonitor.com/World/terrorism-security/2010/0614/Kenya-bomb-attacks-kill-six-at-constitution-rally> (dostęp: 21.01.2021); <https://www.bbc.com/news/10305750> (dostęp: 21.01.2021).

3.3.3. Referendum

Referendum ogólnokrajowe, które odbyło się 4 sierpnia 2010 r., miało dać odpowiedź, czy kenijskie społeczeństwo opowiada się za uchwaleniem nowej konstytucji, czy nie. Pytanie referendalne zostały ogłoszone 13 maja 2010 r. i brzmiało: „Czy akceptujesz proponowaną nową konstytucję?”. Pytanie zostało również przetłumaczone na język suahili. Głosujący mógł wybrać jedną z dwóch możliwości: tak lub nie. Mając na względzie duży odsetek analfabetyzmu w państwie, odpowiedzi towarzyszył znak graficzny, a także kolory zielony i czerwony, tak by wyborcy wiedzieli, jakiego wyboru dokonują⁸⁴.

W dniu głosowania zabezpieczono wszystkie środki ostrożności, tak by nie dopuścić do wybuchów przemocy. W sposób szczególny zwrócono uwagę na prowincję Rift Valley, w której doszło do największych zamieszek pomiędzy grupami etnicznymi Kikuju i Kaneljin podczas poprzednich wyborów. Było to również miejsce, gdzie duże poparcie miał sprzeciwiający się nowej konstytucji Ruto. Ostatecznie jednak głosowanie odbyło się w warunkach pokojowych i bez większych problemów⁸⁵.

Referendum zakończyło się akceptacją przez społeczeństwo nowej ustawy zasadniczej. Za projektem opowiedziało się 6 092 593 głosujących, zaś przeciw 2 795 059, co daje wynik procentowy 69% głosujących tak, a 31% nie⁸⁶. Frekwencja wynosiła ponad 72%, co potwierdziło duże zainteresowanie w społeczeństwie zmianą konstytucji. We wszystkich 8 prowincjach projekt zdobył wymagane poparcie na poziomie con. 25%. Co więcej, jedynie w Rift Valley zdobyła ona mniej niż 50% poparcia⁸⁷. Co warto podkreślić, spośród wszystkich głosów oddanych na „nie” w całej Kenii aż 37% pochodziło z tej właśnie prowincji. Jak już wcześniej wspomniano, jest to region, gdzie wówczas dużym poparciem politycznym cieszyli się Ruto i arap Moi, którzy agitowali za odrzuceniem projektu⁸⁸.

Oprócz aspektów regionalnych zbadano drogą ankiety, czym kierowali się głosujący w momencie dokonywania wyboru. W grupie głosujących za nowym projektem około 20% respondentów wskazało chęć zmiany. Kolejnymi powodami były: zdecentralizowanie systemu rządów, za czym wskazało nie wiele mniej niż 20% pytanych, ograniczenie korupcji (11%), a także uregulowanie kwestii ziemi (10%). Kenijczycy wskazywali również na potrzebę ograniczenia podziałów plemiennych, promowanie praw człowieka i chęć zakończenia bezkarności polityków. Ważny jednak podkreślenia jest fakt, że aż 13% opowiadających

⁸⁴ <http://www.nation.co.ke/News/politics/Symbols%20for%20referendum%20out%20next%20week%20/-/1064/918614/-/bryvwc/-/index.html> (dostęp: 21.01.2021).

⁸⁵ <https://af.reuters.com/article/topNews/idAFJ0E67501Q20100806?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0> (dostęp: 21.01.2021).

⁸⁶ M. Szupejko, *Negatywna etniczność...* op. cit., s. 28; http://www.kenyalaw.org/kenya_gazette/gazette/notice/26550/ (dostęp: 21.01.2021).

⁸⁷ https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/1D5839387CD26A7E4925777700062A30-Full_Report.pdf (dostęp: 21.02.2021).

⁸⁸ E. Kramon, D.N. Posner, *Kenya's New Constitution*, „Journal of Democracy”, 2011, nr 22(2), s. 95.

się za przyjęciem nowej konstytucji nie potrafiło podać żadnego powodu swojego wyboru. Zdarzało się również, że ankietowani wskazywali, iż tak kazał im postąpić jeden z polityków. Z drugiej strony, głosujący na „nie”, podejmując swoją decyzję, kierowali się zgoła innymi przesłankami. W Kenii społeczeństwo pozostaje nadal głęboko wierzące (dużą przewagę mają chrześcijanie), więc prawie 1/3 wskazała kwestie religijne lub aborcję, 1/4 jedynie legalizację aborcji. Kolejne 23% wskazywało niezadowolenie z rozwiązania kwestii ziemi, natomiast co 10. nie potrafił podać powodu⁸⁹.

Zgodnie z ustawą na podstawie wyników referendum nowa konstytucja została ogłoszona 27 sierpnia 2010 r. Należy podkreślić, że zarówno obywatele Kenii, jak i społeczność narodowa przyjęli wyniki referendum pozytywnie⁹⁰. Nie da się ukryć, iż państwo to staje się coraz bardziej atrakcyjne dla zagranicznych inwestorów, toteż można zauważyć zewnętrzny wpływ na politykę Kenii. Jak wskazują doniesienia prasowe, podczas referendum nie obyło się bez takiej ingerencji. Amerykańscy kongresmeni udowodnili, że administracja Baracka Obamy tajnie przekazała ponad 23 mln dolarów amerykańskich. Środki te miały służyć promocji projektu nowej konstytucji i zachęcać do głosowania za jej wprowadzeniem. Dodatkowo Joe Biden obiecywał, że Stany Zjednoczone Ameryki, po wprowadzeniu nowej ustawy zasadniczej, pomogą gospodarczo Kenii. Sugerowano, że tym sposobem USA chciało uzależnić to państwo od swoich wpływów, pozwalając na szeroką interpretację niektórych przepisów konstytucji i na luki prawne⁹¹.

Dodatkowym czynnikiem popierającym wyniki referendum był fakt, że zostało ono przygotowane przez nowy, specjalnie do tego celu powołany organ wyborczy IIEC, co pozwoliło pozbyć się podejrzania o kolejne nieprawidłowości ze strony wcześniej funkcjonującej ECK, która przeprowadziła naznaczone fałszerstwami na szeroką skalę⁹² wybory w latach 2007/2008. Co prawda kampania referendalna pozbawiona była przemocy, a także jawnych mobilizacji poszczególnych grup etnicznych, ale IIEC wykonała znacznie lepszą pracę niż ECK chociażby w zakresie liczenia głosów czy logistyki wyborczej.

Trzeba jednak przyznać, że i w tym przypadku miały miejsca pewne nieprawidłowości, chociaż już nie na taką skalę jak przy poprzednich wyborach. Dało się to zauważyć szczególnie w środowisku politycznym, które zachęcało do głosowania za przyjęciem nowej konstytucji. Odinga wskazywał, że jest to projekt rządowy, a Kibaki wysyłał urzędników służby cywilnej do regionów, gdzie uzyskał największe poparcie w poprzednich wyborach, w celu prowadzenia

⁸⁹ *Ibidem*, s. 96.

⁹⁰ M.L. Dudziak, *Working toward Democracy: Thurgood Marshall and the Constitution of Kenya*, „Duke Journal of Law”, 2006, nr 56(3), s. 757.

⁹¹ <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/obama-potajemnie-wydal-miliony-w-kenii/hhjcc> (dostęp: 21.01.2021).

⁹² IREC, *Report of the Independent Review Commission on the General Election held in Kenya on 27 December 2007*, Nairobi 2008, [online:] <http://kenyalaw.org/kl/fileadmin/CommissionReports/Report-of-the-Independent-Review-Commission-on-the-General-Elections-held-in-Kenya-on-27th-December-2007.pdf> (dostęp: 21.01.2021); Afrobarometer, *Summary of results, Round 8, Survey in Kenya 2019*, Compiled by: Institute for Development Studies University of Nairobi, s. 42-47.

kampanii. Zdarzało się, że podczas wieców Kibaki dopuszczał się obietnic, takich jak zmiana okręgów administracyjnych czy budowa nowego uniwersytetu, w zamian za głosowanie na „tak”. Prowadzący tę kampanię mieli nadzieję uzyskać minimum 2/3 głosów. Z ich punktu widzenia było to ważne dla podkreślenia poparcia dla nowej ustawy zasadniczej, a także wzmocnienia jej międzynarodowej legitymacji, co dało potwierdzenie w wyniku referendum⁹³.

Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami w konstytucji Kenii z 27 sierpnia 2010 r. w rozdziale 7. przewidziano powstanie IEBC jako organu konstytucyjnego, którego zadaniem jest organizacja wyborów i referendum⁹⁴. Rok później parlament uchwalił ustawę dotyczącą nowej komisji⁹⁵.

Oprócz ustanowienia IEBC konstytucja określiła także prawa obywateli do udziału w wyborach i referendach⁹⁶, a także kwestię promowania udziału w nich grup wykluczonych⁹⁷. Zawarto również przepisy dotyczące ordynacji wyborczej, a także określono zasady, na podstawie których funkcjonuje system wyborczy⁹⁸. Poza konstytucyjną regulacją uchwalono również szereg rozwiązań w kwestii kenijskich wyborów i referendum. Do tego katalogu należy chociażby ustawa IEBC, ustawa o partiach politycznych czy ordynacja wyborcza⁹⁹.

W odniesieniu do referendum ustawa IEBC określa cel i przedmiot ustawy, jakim jest określenie działalności komisji, jej uprawnień, obowiązków i funkcji w odniesieniu do wyborów i referendum na szczeblu państwowym i samorządowym¹⁰⁰. Ponadto wskazuje, że członkowie i pracownicy komisji nie mogą przeciwstawiać się w sposób pośredni lub bezpośredni lub jakkolwiek wspierać którąś ze stron referendum¹⁰¹. Zgodnie z jej uregulowaniami określono także funkcje IEBC, w ramach których ustanowiono legitymację do przeprowadzenia i nadzorowania wyborów na każdym szczeblu władzy i referendum. Artykuł ten określił także funkcje dodatkowe, do których w odniesieniu do referendum należy przeprowadzenie spisu wyborców i jego weryfikacja, określanie okręgów wyborczych, rozstrzyganie sporów, edukacja wyborców, ułatwianie obserwacji, monitorowania i oceny wyborów przez podmioty państwowe i zewnętrzne, a także stosowanie odpowiedniej technologii informatycznej służącej

⁹³ E. Kramon, D.N. Posner, *Kenya's... op. cit.*, s. 98.

⁹⁴ Art. 88 Konstytucji Kenii 2010, S. Karume, *Kenya: The Independent Electoral and Boundaries Commission, Case studies of electoral management*, [online:] http://aceproject.org/ace-en/topics/em/electoral-management-case-studies/kenya-compromised-independence-of-the-emb/mobile_browsing/onePag (dostęp: 21.01.2021); Independent Electoral and Boundaries Commission, *Electoral law reform in Kenya... op. cit.*, s. 20.

⁹⁵ *Independent Electoral and Boundaries Commission Act*, no. 9 of 2011, Revised Edition 2019 [2011], zwana dalej ustawą IEBC.

⁹⁶ Art. 83 Konstytucji Kenii 2010.

⁹⁷ Kobiety i niepełnosprawni, art. 81 Konstytucji Kenii 2010; H. Catt et al., *Electoral Management... op. cit.*, s. 275.

⁹⁸ Art. 81 Konstytucji Kenii 2010; H. Catt et al., *Electoral Management... op. cit.*, s. 275.

⁹⁹ *Elections Act*, no. 24 of 2011, Revised Edition 2016, [online:] <https://www.idea.int/sites/default/files/code-of-conduct/Elections%20Act%2024%20of%202011%20Kenya.pdf> (dostęp: 10.12.2020) – zwana dalej Kodeksem wyborczym.

¹⁰⁰ Art. 3 ustawy IEBC.

¹⁰¹ Art. 2 ustawy IEBC.

usprawnianiu procesu. Po referendum i uchwaleniu nowej konstytucji, która w swoich rozwiązaniach uznawała tę formę demokracji bezpośredniej, zaznaczono, że do głosowania referendalnego dochodzi, gdy zmiana konstytucji dotyczy:

1. zwierzchnictwa konstytucji,
2. terytorium Kenii,
3. suwerenności narodu,
4. wartości narodowych oraz zasad sprawowania rządów (zgodnie z art. 10 ust. 2 pkt a–d¹⁰²),
5. Karty Praw,
6. kadencji Prezydenta,
7. niezawisłości sądownictwa i komisji oraz niezależnych urzędów (zgodnie z postanowieniami rozdziału XV,
8. kompetencji Parlamentu,
9. celów i zasad oraz struktury dewolucji władz,
10. postanowień rozdziału XVI dotyczącego zmiany ustawy zasadniczej¹⁰³.

W ust. 2 tegoż artykułu wskazano, że zmiana zostanie przyjęta, jeśli w każdym z co najmniej połowy hrabstw w głosowaniu weźmie udział min. 20% wyborców, a za zmianą opowie się zwykła większość obywateli¹⁰⁴.

3.3.4. Ustawa – ordynacja wyborcza

W związku z wprowadzeniem referendum jako konstytucyjnej możliwości wyrażenia swojej woli przez lud¹⁰⁵ ustawodawca zdał sobie sprawę, że kwestia ta powinna zostać rozszerzona w ramach ustawodawstwa zwykłego. Przepisy dotyczące tej formy demokracji bezpośredniej nie doczekały się jednak wówczas odrębnej ustawy. Rozwiązania zostały umieszczone we wspomnianej wyżej ordynacji wyborczej, która poświęciła jej rozdział V zatytułowany „Referendum”, a także część rozdziału VII, dotyczącą petycji referendalnych.

W art. 49, otwierającym część normatywną rozdziału V ustawy, mowa jest o wszczęciu referendum. W razie potrzeby dokonuje tego prezydent w drodze zawiadomienia IEBC. Jej rola sprowadza się do ustalenia kwestii, które będą rozstrzygnięte w ramach głosowania, a następnie poinformowanie o tym fakcie parlamentu i przedłożenie do zatwierdzenia w drodze uchwały. Następnym krokiem jest publikacja przez komisję pytania zatwierdzonego

¹⁰² Art. 10. ust. 2 Konstytucji Kenii 2010; wartości narodowe i zasady sprawowania władzy obejmują: (a) patriotyzm, jedność narodową, podział i dewolucję władzy, rządy prawa, demokrację oraz udział obywateli w sprawowaniu władzy; (b) godność osoby ludzkiej, zasadę słuszności i sprawiedliwości społecznej, integrację społeczną, równość, prawa człowieka, niedyskryminację i ochronę osób marginalizowanych; (c) dobre rządzenie, uczciwość, przejrzystość i odpowiedzialność; oraz (d) zrównoważony rozwój.

¹⁰³ Art. 255 ust. 1 Konstytucji Kenii 2010.

¹⁰⁴ Art. 255 ust. 2 Konstytucji Kenii 2010.

¹⁰⁵ Art. 255, 257 Konstytucji Kenii 2010.

przez Zgromadzenie Narodowe w dzienniku ustaw, mediach elektronicznych i drukowanych. Od tego czasu IEBC ma 90 dni na przeprowadzenie referendum. Każdej z odpowiedzi przypisuje oficjalny symbol, nie może on jednak przypominać symbolu partii politycznej czy niezależnego kandydata¹⁰⁶. W ciągu dwóch tygodni od momentu publikacji, o której mowa w art. 49, udostępnione zostaje zawiadomienie o przeprowadzeniu referendum i jego szczegółach, również w dzienniku urzędowym i mediach państwowych. Muszą się w nim znaleźć pytania referendalne wraz z odpowiedziami i symbolami, data referendum, czas głosowania, data rejestracji komitetów referendalnych, a także dzień rozpoczęcia i zakończenia kampanii referendalnej¹⁰⁷. Ponadto w lokalach wyborczych powinny zostać zastosowane ułatwienia dla osób o specjalnych potrzebach, tak by mogły zrealizować swoje prawo do głosowania¹⁰⁸.

Ustawa daje możliwość brania czynnego udziału w kampanii referendalnej środowisku obywatelskiemu. Osoby, które zamierzają prowadzić kampanię opowiadającą się za lub przeciw pytaniu referendalnemu, tworzą wówczas komitety ogólnokrajowe i okręgowe. W przypadku, gdy pod referendum poddane jest więcej niż jedno pytanie, komitety tworzą się odrębnie dla każdego pytania referendalnego. Rejestracji komitetów dokonuje IEBC, a kontrolę nad nimi sprawują okręgowe komisje referendalne¹⁰⁹. Każdy komitet sam ponosi koszty swojej działalności¹¹⁰. Ponadto wszystkie komisje referendalne mogą wyznaczyć agentów do pełnienia funkcji obserwacyjnych w każdym lokalu wyborczym¹¹¹.

W zakresie procedury przeprowadzania referendum ustawa określa jedynie, że niezbędne są zmiany w przebiegu referendum, a jeśli sprawa będzie dotyczyła innej kwestii niż zawartej w art. 255, 256 i 257, wówczas rozstrzyga się ją zwykłą większością głosów obywateli, którzy wzięli udział w głosowaniu¹¹².

W tym rozdziale znalazło się również miejsce dla określenia uprawnień IEBC. Art. 55 już na wstępie podkreśla, że postanowienia niniejszego aktu normatywnego nie wykluczają podjęcia przez IEBC dodatkowych środków administracyjnych, jeśli komisja uzna je za konieczne¹¹³. Wszyscy urzędnicy wyborczy zobowiązują się do złożenia ślubowania obejmującego zachowanie tajemnicy wyborczej. W trakcie głosowania powinni oni pomóc oddającym głos tę tajemnicę zachować. Dodatkowo IEBC może odroczyć głosowanie w danym okręgu wyborczym lub całym hrabstwie, jeśli nie można go przeprowadzić ze względu na naruszenie pokoju, klęskę żywiołową lub inną sytuację nadzwyczajną, a także w przypadku, gdy doszło do błędu w sztuce wyborczej. Komisja stara się, by głosowanie odbyło się w najszybszym z możliwych

¹⁰⁶ Art. 49 Ordynacji Wyborczej.

¹⁰⁷ Art. 50 Ordynacji Wyborczej.

¹⁰⁸ Art. 104 Ordynacji Wyborczej.

¹⁰⁹ Art. 51 Ordynacji Wyborczej.

¹¹⁰ Art. 52 Ordynacji Wyborczej.

¹¹¹ Art. 30 Ordynacji Wyborczej.

¹¹² Art. 54 Ordynacji Wyborczej.

¹¹³ Art. 55 Ordynacji Wyborczej.

terminów. Jeśli to nie wpłynie na wynik, w tym okręgu może zarządzić ponownie wybory¹¹⁴. Dodatkowo, funkcjonariusz policji, który zostaje wyznaczony do pełnienia funkcji podczas przeprowadzania referendum, uważany jest za funkcjonariusza wyborczego¹¹⁵.

IEBC może wydawać przepisy ogólne służące realizacji celów i postanowień niniejszej ustawy. Ich celem może być:

1. określenie sposobu sporządzania rejestru wyborców oraz sposobu ich weryfikacji i wydawania kart, również w odniesieniu do obywateli przebywających w więzieniach za granicą;
2. określenie sposobu wyznaczania, przydziału i relokacji miejsc specjalnych, a także służących mechanizmowi rozstrzygania sporów z nich wynikających;
3. określenie procedury zgłaszania roszczeń i sprzeciwów w kontekście rejestracji;
4. upoważnienie urzędników rejestrujących do rozpatrzenia wniosków, roszczeń, odwołań, wezwania do stawienia i złożenia pod przysięgą zeznań czy okazania dokumentów;
5. warunkowanie przeprowadzenia referendum zgodnie z postanowieniami konstytucji;
6. przewidywanie podziału okręgów wyborczych;
7. zapewnienie przewodniczących lokalów wyborczych, określenie udogodnień do zapewnienia oraz osób, które mogą zostać do nich wpuszczone;
8. określenie miejsca i sposobu oddawania głosów, konstrukcję i skalę urn wyborczych oraz zapewnienie wydawania kart do głosowania;
9. określenie sposobu identyfikacji tożsamości podczas głosowania;
10. określenie, w jaki sposób wyborca, który nie umie czytać ani pisać lub jest osobą o szczególnych potrzebach, może oddać głos;
11. określenie procedury, jaką należy stosować podczas liczenia głosów oraz na jakiej podstawie mogą zostać odrzucone i nieważne;
12. określenie warunków korzystania z prywatnych samochodów, statków czy budynków na potrzeby referendum;
13. określenie ułatwień, jakie należy zapewnić podczas procesu wyborczego;
14. zapewnienie korzystania w sposób sprawiedliwy z państwowych usług nadawczych radia i telewizji;
15. określenie procedury dla wyborców, którzy zechcą zmienić okręg wyborczy;
16. określenie formularzu do opłat wnoszonych na podstawie niniejszego aktu;
17. określenie procedury głosowania obywateli zamieszkałych poza Kenią, a także dla pacjentów szpitali, pastorów, sił zbrojnych, oficerów wyborczych i innych obywateli świadczących usługi podstawowe;

¹¹⁴ Art. 55 B Ordynacji Wyborczej.

¹¹⁵ Art. 105 Ordynacji Wyborczej.

18. zapewnienie warunków do prowadzenia obserwatorów wyborów, mediów, podmiotów prowadzących edukację referendalną;
19. określenie sposobu ogłaszania wyników wyborów, egzekwowania kodeksu wyborczego, zapewnienia prowadzenia kampanii referendalnej i jej finansowania¹¹⁶.

Ustawa nakłada także obowiązek na media drukowane i elektroniczne, które publikują informacje dotyczące procesu wyborczego, aby kierowały się bezstronnością i niedyskryminacją w stosunku do środowisk, które opowiadają się po dwóch stronach w referendum¹¹⁷.

W ramach części dotyczącej petycji referendalnych art. 88 wskazuje na procedurę ich składania zgodnie z trybem wyborczym – przebieg, wynik i ważność referendum można zakwestionować w drodze skargi do Sądu Najwyższego. Taka petycja powinna przedstawić fakty, na które się powołuje dla unieważnienia referendum. Ważne jest tutaj wskazanie konkretnej kwestii uzasadniającej taki wniosek. Może ona dotyczyć wyników głosowania we wszystkich okręgach wyborczych lub tylko w jednym. W ostatnim przypadku taką skargę może złożyć jedynie osoba, która ma prawo głosu w danym okręgu wyborczym. Jeśli chodzi o błędy na skalę krajową, taką skargę można również złożyć w przypadku, gdy nastąpił błąd w przeliczeniu głosów. Wówczas może to zrobić osoba z pełnią praw wyborczych. Ponadto kolejną z przesłanek jest informacja, że podczas głosowania w danym okręgu wyborczym dochodziło do praktyk korupcyjnych lub urzędnicy referendalni dopuścili się wykroczenia, czy popełnili błąd przez nadmierne działanie czy zaniechanie. W takim i innych kolejnych przypadkach skargę składa IEBC¹¹⁸. Ogłoszenie o złożeniu petycji zostaje opublikowane w dzienniku urzędowym oraz co najmniej 1 gazecie o zasięgu państwowym, w terminie 14 dni od daty złożenia wniosku¹¹⁹.

Sąd Najwyższy, na podstawie swojej decyzji lub na wniosek składającego petycję, może zarządzić przeprowadzenie kontroli głosów¹²⁰. Przyjmuje on petycje, które wpłynęły do niego w ciągu 21 dni od momentu opublikowania wyników referendum w dzienniku ustaw, w przeciwnym wypadku wyniki referendum traktuje się jako ostateczne, niepodlegające weryfikacji i zaskarżeniu. Wniosek rozpoznaje i rozstrzyga skład 3 sędziów, których wyznacza prezes Sądu Najwyższego¹²¹. Sekretarz informuje IEBC o takim fakcie¹²². Do jego obowiązków należy również sporządzenie ogólnodostępnej listy wszystkich petycji referendalnych, w kolejności ich wniesienia. Są one rozpatrywane zgodnie z porządkiem, który określi na liście sekretarz, chyba że sąd postanowi inaczej. Daje to możliwość dobrowolnego przesuwania w kolejności

¹¹⁶ Art. 109 Ordynacji Wyborczej.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Art. 89 Ordynacji Wyborczej.

¹¹⁹ Art. 92 Ordynacji Wyborczej.

¹²⁰ Art. 101 Ordynacji Wyborczej.

¹²¹ Art. 90, 91 ust. 1 Ordynacji Wyborczej.

¹²² Art. 94 i 96 Ordynacji Wyborczej.

i czasie rozpatrywania petycji. Warto jednak podkreślić, że musi być ona rozpatrzona w ciągu 6 miesięcy od daty jej wpłynięcia na posiedzeniu jawnym¹²³.

Składający petycję musi wpłacić 1 milion szylingów na poczet zabezpieczenia kosztów wniosku, które powinny zostać przekazane w terminie do 10 dni od momentu złożenia wniosku. W przeciwnym razie petycja zostanie wykreślona z rejestru. Środki te zostają zwracane po zakończeniu procesu rozpatrywania petycji¹²⁴. Okazuje się więc, że prawo to nie przysługuje każdemu, bowiem obecnie średnia krajowa w Kenii wynosi 28 200 szylingów¹²⁵. Można więc wnioskować, że stanowi ona kwotę zaporową dla przeciętnego Kenijczyka¹²⁶. Sąd Najwyższy może wezwać świadków i przesłuchać do wyjaśnienia postępowania, nawet jeśli osoba ta nie została wezwana przez żadną ze stron, jednakże pod warunkiem, że powód lub pozwany będzie także mógł go przesłuchać. Osoba ta nie zostanie zwolniona z udzielania odpowiedzi na jakiegokolwiek z pytań dotyczących przestępstwa referendalnego. Warto również podkreślić, że świadek, który odpowie na wszystkie zadane pytania w sposób zadowalający dla sądu, a odpowiedzi te mogą go obciążać, nie będzie podlegał odpowiedzialności karnej za przestępstwo popełnione w związku z referendum. Ponadto odpowiedź świadka nie może być wykorzystana jako dowód w postępowaniu cywilnym czy karnym, z wyjątkiem postępowania karnego dotyczącego złożenia fałszywych zeznań. Ciekawe jest jednak określenie „stopnia zadowolenia”, co również może dać pole do dobrowolnej interpretacji przez Sąd Najwyższy i pozwoli uniknąć kary winnym¹²⁷. Wszystkie uzasadnione wydatki poniesione przez osoby uczestniczące w procesie referendalnym zostaną zwrócone zgodnie z obowiązującą stawką diet w postępowaniu cywilnym¹²⁸. Ostatecznie sąd może oddalić petycję, unieważnić wynik referendum lub podtrzymać petycję w całości lub części. Sekretarz przekazuje IEBC odpis takiej decyzji¹²⁹.

Ustawa określa dodatkowo kodeks postępowania wyborczego, który musi zostać uznany przez każdą osobę, która bierze udział w referendum po stronie organizacyjnej. Akt ten został w dużej mierze powtórzony przy okazji stanowienia ustawy *Referendum Bill*. W związku z ograniczoną objętością pracy zostanie on omówiony w dalszej części pracy, dotyczącej ustawy o referendum 2020¹³⁰.

¹²³ Art. 95 i 98 Ordynacji Wyborczej.

¹²⁴ Art. 103 ust. 3. Ordynacji Wyborczej.

¹²⁵ Co stanowi ok. 950 polskich złotych (dane zgodnie z kursem walut na 17.01.2020 r.).

¹²⁶ Art. 35 Ordynacji Wyborczej.

¹²⁷ Art. 99 Ordynacji Wyborczej.

¹²⁸ Art. 100 Ordynacji Wyborczej.

¹²⁹ Art. 102 Ordynacji Wyborczej.

¹³⁰ Art. 110 Ordynacji Wyborczej.

4. Referendum 2021

4.1. Wybory powszechne w 2017 r. i ich implikacje

Wybory w latach 2007/2008 postrzegane były na arenie międzynarodowej jako prowadzące system na skraj przepaści i zagrożenie dla demokracji¹³¹. Podczas elekcji w 2013 r. oczekiwano, że IEBC swoim działaniem otworzy nowy rozdział w historii. Warto również podkreślić, iż zgodnie z przepisami konstytucji przeprowadzono już proces decentralizacji, co miało wpłynąć pozytywnie na proces. Jednakże przebieg i ostateczny wynik spowodował kolejny spadek zaufania do wyborów, ale również do samej instytucji komisji wyborczej. Ponownie wykazała się ona słabością w egzekwowaniu prawa wyborczego. Zawiodły również kwestie techniczne i logistyczne dotyczące dostawy sprzętu informatycznego, niezbędnego do przeprowadzenia głosowania. Zaowocowało to znacznym wydłużeniem procesu liczenia głosów, a ich kontrola nie mogła się odbyć w pełni rzetelnie¹³².

Pomiędzy rundami wyborczymi w 2013 a 2017 doszło do wielu zmian. Zakupiono nową technologię informatyczną¹³³, która pomogła usprawnić wybory w 2017 r. W tym roku udało się także przekazać zestawy elektroniczne do wszystkich lokali wyborczych, co jednak nie pozwoliło na pełną transparentność przesyłania danych. IEBC odmówił udzielania jakichkolwiek informacji, zablokował również dostęp do swoich serwerów. Wynikiem tego było zakwestionowanie zwycięstwa Kenyatty. Oceniono, że znacznie zawyżono poziom uzyskanych przez niego głosów¹³⁴. Komisja nie potrafiła ponownie zapewnić przejrzystości wyborczej. Odinga odwoływał się nawet do Sądu Najwyższego, jednakże uznał, iż pewne ograniczenia proceduralne nie wystarczą do uznania wyborów za nieważne¹³⁵. Kwestią budzącą duże niepokoje społeczne było uprowadzenie, torturowanie, a w efekcie śmierć komisarza Chrisa Msando, który kierował departamentem informacji, komunikacji i technologii IEBC¹³⁶.

¹³¹ D. Anderson, *Kenya... op. cit.*, s. 142.

¹³² N. Cheeseman, G. Lynch, J. Willis, *Democracy and its discontents: Understanding Kenya's 2013 elections*, „Journal of Eastern African Studies”, 2014, nr 1(8), s. 13.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ N. Cheeseman, B. Klaas, *How to Rig an Election*, Yale 2019, s. 219.

¹³⁵ Zob. N. Cheeseman, B. Klaas, *How to Rig... op. cit.*, s. 220.

¹³⁶ <https://www.bbc.com/news/world-africa-40807425> (dostęp: 21.01.2021); *Revealed: How Chris Msando died*, 3 sierpnia 2017 r., [online:] <http://www.nation.co.ke/news/Chris-Msando-post-mortem-results/1056-4042426-6k724fz/index.html> (dostęp: 21.01.2021).

Doprowadziło to do kolejnych protestów i aktów przemocy¹³⁷. W wyniku tych sytuacji Odinga oraz jego współpracownicy złożyli protest wyborczy, który zaskutkowało unieważnieniem przez Sąd Najwyższy zwycięstwa Kenyatty. IEBC wyznaczyła więc kolejną turę wyborów na 26 października 2017 r.¹³⁸ Kampania wyborcza charakteryzowała się dużym napięciem pomiędzy spornymi stronami. Dochodziło także do prób nacisku, czego efektem była ucieczka komisarz IEBC Reselyn Akombe do USA. W efekcie Odinga zbojkotował wybory, a ostatecznie zrezygnował ze startu w drugiej turze¹³⁹, które ostatecznie wygrał Kenyatta¹⁴⁰.

Ogłoszenie wyników nie oznaczało spadku napięć społecznych. Ponownie dochodziło do zamieszek i przejawów agresji. Obawiano się powtórki historii z lat 2007/2008. Społeczeństwo znów uległo polaryzacji na dwa przeciwstawne obozy. Symbolem tego było złożenie przysięgi przegranego Odingi na „prezydenta ludu” podczas wiecu 30 stycznia 2018 r.¹⁴¹

4.2. Building Bridges Initiative (BBI)

Napięta sytuacja polityczno-społeczna utrzymywała się aż do 9 marca 2019 r., kiedy to zorganizowano spotkanie pomiędzy Kenyattą i Odingą w Harambee House. W jego trakcie doszło do swoistego pojednania dwóch przeciwstawnych obozów, a jego symbolem stało się słynne podanie sobie dłoni¹⁴². Politycy ustalili, że postarają się wspólnie przeorganizować system polityczny Kenii tak, by odpowiadał on aktualnym potrzebom państwa. Ważne w tym kontekście było dołożenie wszelkich starań, by podziały etniczne nie kierowały polityką. W wyniku tych rozmów powstała Inicjatywa Budowania Mostów (BBI). Dla koordynowania prac nad BBI został utworzony organ, któremu nadano nazwę Presidential Taskforce on Building Bridges to Unity Advisory¹⁴³. W jego skład weszli wybrani senatorowie z obu

¹³⁷ N. Cheeseman, G. Lynch, J. Willis, *Digital dilemmas: the unintended consequences of election technology, Democratization*, „Journal of Eastern Africa Studies”, 2018, nr 25(8), s. 1407.

¹³⁸ http://www.bbc.com/news/world-africa-41146213?intlink_from_url=http://www.bbc.com/news/topics/c4b75bba-56ca-4db4-80c8-7ef25a77ec64/kenya-general-election-2017&link_location=live-reporting-story (dostęp: 21.01.2021).

¹³⁹ <https://www.bbc.com/news/world-africa-41757612> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁴⁰ Większością 98,26%, podczas gdy Odinga zdobył 0,96% głosów [IEBC 2018], co było spowodowane bojkotem i jedynie 34% frekwencją wyborczą, Independent Electoral and Boundaries Commission, *Data report of 2017 election*, Nairobi 2020, s. 6.

¹⁴¹ https://www.bbc.com/news/world-africa-42870292?intlink_from_url=https://www.bbc.com/news/topics/cm6pmm4v266t/kenya-general-election-2017&link_location=live-reporting-story (dostęp: 21.01.2021).

¹⁴² <https://www.aljazeera.com/opinions/2019/11/30/kenyas-bbi-is-the-political-elites-attempt-to-rewrite-history> (dostęp: 21.01.2021); C. Obure, *The Building Bridges Initiative (BBI) – silver bullet to national unity in Kenya, or just another missed opportunity?*, Conference paper: UNESCO – Governance of Cultural DiversityAt, Accra Ghana 2020, s. 4–5.

¹⁴³ Zob. *Presidential Taskforce on Building Bridges to Unity Advisory, Building Bridges to a United Kenya: from a nation of blood ties to a nation of ideals*, Nairobi 2019.

frakcji, poszczególni politycy Jubilee i NASA¹⁴⁴, prawnicy, wykładowcy akademicy, a także przedstawiciele kościoła. Symboliczny patronat nad inicjatywą pełnili wspólnie Kenyatta i Odinga. Początkowo w ramach swoich obowiązków kolegium skupiło się na wspólnym wypracowaniu analiz aktualnych problemów, z którymi boryka się Kenia. Dla zachowania pełnej transparentności, a także w poczuciu potrzeby konsultacji społecznych przeprowadzono liczne konsultacje we wszystkich regionach Kenii. Po ich spisaniu dołączono propozycje ich rozwiązania.

W wyniku przeprowadzonych badań powstał raport BBI, który został ogłoszony 27 listopada 2019 r. na gali w Bomas. Już wtedy wskazano, że powinien on zostać upubliczniony i przekazany na wiele możliwych sposobów Kenijczykom. Raport zawiera dość szczegółowy opis zmian proponowanych na polu systemu politycznego, ekonomicznego, a także społecznego w państwie¹⁴⁵.

Inicjatywa BBI, pomimo że nie reguluje wszystkich podejmowanych przez siebie kwestii w sposób całościowy, stanowi element polityki państwa, który przyczynił się do normalizacji sytuacji społeczno-politycznej w Kenii poprzez możliwość pogodzenia się dwóch przeciwstawnych bloków. Podczas formułowania jej filarów pojawiła się debata nad rewizją konstytucji z 2010 r., co zaowocowało ustawą nowelizującą konstytucję. Do jej wprowadzenia potrzebne jest referendum ogólnokrajowe, które opiszę w dalszej części pracy¹⁴⁶. Ocenę inicjatywy BBI należy w moim przekonaniu odsunąć w czasie do momentu, w którym dokona się rewizja konstytucji (o ile tak się stanie). Wówczas okaże się, czy BBI stanowiła ważny program polityczny, który prowadzi do polepszenia sytuacji politycznej, ekonomicznej czy społecznej Kenii, czy historia propozycji zmiany konstytucji z 2005 r. oraz wprowadzenia funkcji premiera do władzy wykonawczej w 2008 r. się powtórzy¹⁴⁷. Okazałoby się wówczas, że projekt BBI był jedynie możliwością zbitcia kapitału politycznego, a także sposobem na uciszenie społeczeństwa. W obliczu wyborów w 2022 r. możliwy jest także scenariusz, że partia rządząca zechce przejąć całą inicjatywę, by zbić na jego popularności kapitał wyborczy, co mogłoby znów doprowadzić do destabilizacji i eskalacji przemocy.

W wyniku kolejnych prac w ramach inicjatywy BBI w październiku 2020 r. powstał raport komitetu sterującego pod nazwą: *Report of the Steering Committee on the Implementation of the Building Bridges to a United Kenya Taskforce Report Building Bridges to a United Kenya: from*

¹⁴⁴ Jubilee – rządząca partia polityczna w Kenii, jej liderem jest prezydent Kenyatta. Oficjalna strona: <https://jubileepamoja.co.ke/> (dostęp: 21.01.2021); NASA – National Supel Alliance – koalicja partii opozycyjnych, których liderem jest Odinga.

¹⁴⁵ *Presidential Taskforce on Building Bridges to Unity Advisory, Building Bridges... op. cit.*

¹⁴⁶ W debacie pojawiały się głosy o możliwości przeprowadzenia zmian drogą parlamentarną, bez drogiego w organizacji referendum, który w połowie cyklu wyborczego mógłby wywołać dodatkowe emocje, [online:] <https://africappractice.com/will-kenya-manage-to-avert-a-2020-referendum/> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁴⁷ R.M. Maxon, T.P. Ofcansky, *Historical Dictionary of Kenya*, Lanham 2014, s. 63–64.

a nation of blood ties to a nation of ideals. W jego ramach powstała ustawa zmieniająca konstytucję Kenii, która ostatecznie została uchwalona 25 listopada 2020 r.¹⁴⁸

W ramach reform konstytucyjnych zaproponowano zmianę ustawy zasadniczej, ale również szeregu innych ustaw, których modyfikacja jest potrzebna dla przeprowadzenia kompleksowych zmian. Ich celem ma być wzmocnienie praworządności, pogłębienie konstytucjonalizmu, jedność narodu. Raport podkreśla, że prezentowane zmiany są wynikiem dwuletniego procesu konsultacji społecznych w państwie. Wyniki badań zostały oparte również na podstawie konsultacji z ekspertami. Zgodnie ze swoim umocowaniem komitet sterujący podjął się sformułowania zaleceń, które podzielił na bloki: konstytucyjny, legislacyjny, polityczny i administracyjny.

W zakresie reform konstytucyjnych przewidziano poniższe zmiany. W rozdziale drugim konstytucji wyróżniono te aspekty ustrojowe, które należy zmodyfikować dla zachowania spójności, dobrobytu, centralnej pozycji gospodarki i integracji regionalnej. Celem ma być promowanie handlu regionalnego, inwestycji krajowych, a także zwiększenie bezpieczeństwa państwa¹⁴⁹.

Kolejną kwestią poruszaną w ramach zmian ustrojowych jest obywatelstwo. Badacze słusznie zauważyli, że konstytucja z 2010 r. obciąża państwo obowiązkami społeczno-gospodarczymi, nie przewiduje natomiast obowiązków wobec obywatela. Dla wzmocnienia więzi państwo–obywatel projekt zakłada więc zmianę w tym zakresie¹⁵⁰. Ponadto w karcie praw obywatelskich dodane zostały kwestie prywatności danych osobowych obywateli jako ważny aspekt praw człowieka.

W następnej części, dotyczącej przywództwa, wskazano na zintensyfikowanie walki z korupcją. W tym celu ma powstać mechanizm szybszego prowadzenia dochodzeń korupcyjnych.

Kolejną podejmowaną kwestią są zmiany w procesie wyborczym. Mają one na celu zwiększenie przejrzystości i uczciwości reprezentacji w systemie wyborczym. Reformą ma zostać objęta struktura zarządzania IEBC. Celem zmian jest także promowanie konkurencji wyborczej, która będzie oparta na wartościach, w oderwaniu od przemocy i na definiowaniu dwóch przeciwstawnych bloków, których celem jest wzajemne zwalczanie się. W kontekście wyborczym ważne jest także promowanie równości płci w zajmowanych stanowiskach organów władzy państwowej. Proponuje się więc aktualizację przepisu dotyczącego reguły 2/3 w przypadku mianowania na urzędy wyborcze lub powołujące. Wdrożenie postanowień art. 81 lit. d) i 89 ust. 7 lit. b) konstytucji, które nakazują systemowi wyborczemu przestrzeganie uniwersalnych zasad uczciwej reprezentacji, równości głosów oraz wymogu,

¹⁴⁸ *The Constitution of Kenya (Amendment) Bill, 2020*, zwana dalej *Poprawką do konstytucji 2020*.

¹⁴⁹ *Report of the Steering Committee on the Implementation of the Building Bridges to a United Kenya Taskforce Report Building Bridges to a United Kenya: from a nation of blood ties to a nation of ideals*, October 2020, cz. XIII.

¹⁵⁰ Art. 18 A *Poprawki do Konstytucji 2020*.

aby IEBC, ustalając granice okręgów wyborczych i okręgów, powinno stopniowo pracować nad zapewnieniem, aby liczba mieszkańców w każdym okręgu była jak najbardziej zbliżona do wielkości populacji.

W kolejnej części proponowane są zmiany kluczowe dla ustroju, bowiem zakładają wprowadzenie nowych uregulowań w organach władzy państwowej w ramach trójpodziału władzy.

W Kenii najwięcej kompetencji spośród organów władzy państwowej spoczywa na prezydencie i pomimo że ustawa zasadnicza z 2010 r. nieco osłabiła jego pozycję¹⁵¹, nadal główny spór polityczny toczy się wokół tego stanowiska. Jednak pomimo określonych założeń ustrojowych prezydent pozostaje głównym decydem w kwestiach politycznych, a także (co kluczowe) w redystrybucji dóbr. Ustrojodawcy zależało na integracji wszystkich grup etnicznych wokół stanowiska prezydenta, jednakże zmiany okazały się być niewystarczające, co pokazały dobitnie wybory w 2017 r. Kenyatta nadal kojarzony jest z grupą etniczną Kikuyu i zdaje się, że ich interesy są dla niego priorytetowe. Inicjatywa BBI zakłada, że urząd prezydencki powinien być swoistego rodzaju pomostem i realizować potrzeby wszystkich obywateli, bez względu na ich etniczną przynależność¹⁵². Ponadto dla złagodzenia formuły „zwycięzca bierze wszystko” w ramach mandatu prezydenta sugeruje się wprowadzenie urzędu prezesa rady ministrów oraz dwóch wicepremierów. W tym modelu istnieje możliwość powołania ich spośród członków Zgromadzenia Narodowego, będą oni jednakże pobierać tylko jedną pensję¹⁵³. Jest to odmienny model od zachodniego, który zakłada rozdział poszczególnych gałęzi władzy i *incompatibilitas* w stosunku do piastowanych stanowisk.

Wprowadzenie hybrydowego systemu rządów poprzez przywrócenie fotela premiera do organów władzy państwowej ma doprowadzić do stabilizacji i równowagi w ramach egzekutywy, a także stworzyć możliwości dialogu pomiędzy grupami etnicznymi, przy jednoczesnym zmniejszeniu napięć i ryzyka przemocy¹⁵⁴.

Pomimo tego, że władza sądownicza przeszła przez gruntowne przemiany w 2010 r., to jednak BBI, po konsultacjach społecznych, wskazał na patologie, do których dochodzi w ramach judykatury. Rozdział 10 proponuje zmiany w wymiarze sprawiedliwości. Dla zachowania niezawisłości sądownictwa, a jednocześnie zachowanie suwerenności narodu zaproponowano utworzenie przy komisji służby sądowniczej biura ombudsmana ds. sądownictwa¹⁵⁵.

BBI objęło swoimi propozycjami także kwestie podziału administracyjnego państwa. Reforma z 2013 r. doprowadziła do utworzenia 47 hrabstw, co pozwoliło podzielić

¹⁵¹ W ustawie zasadniczej ograniczono niektóre kompetencje prezydenta i przekazano je w ręce władzy ustawodawczej. Miało to osłabić pozycję głowy państwa wśród pozostałych organów władzy państwowej oraz zapobiec wywieraniu wpływów etnicznych.

¹⁵² *Presidential Taskforce on Building Bridges to Unity Advisory, Building Bridges... op. cit.*, s. 50.

¹⁵³ Art. 77 ust. 1 *Poprawki do konstytucji 2020*.

¹⁵⁴ Upřednio stanowisko premiera było przywracane w ramach władzy wykonawczej dwa razy: 1 stycznia 1963 r. – 12 grudnia 1964 r., oraz 17 kwietnia 2008 r. – 9 kwietnia 2013 r., [online:] <https://www.aljazeera.com/opinions/2019/11/30/kenyas-bbi-is-the-political-elites-attempt-to-rewrite-history> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁵⁵ Judiciary Ombudsman.

przedstawiciele poszczególnych grup etnicznych na pomniejsze jednostki samorządowe. Zachowano dzięki temu stabilność polityczną. W tym zakresie proponuje się następujące zmiany: ustawowe utworzenie funduszu rozwoju okręgu oraz zwiększenie finansowania powiatów z 15% do 35%, a przy tym bardziej szczegółowa kontrola ich wydatków, tak by były równomiernie wydawane na terenach całego państwa, a nie tylko skupiały się wokół w dużych ośrodków. Ma to zagwarantować większą integrację, uczciwość i równość w dystrybucji zasobów. W zakresie wzmocnienia decentralizacji finanse publiczne mają być przekazywane w sposób wydajny i z zapewnieniem, że są ukierunkowane na maksymalizację użyteczności.

Ponadto, pracownicy służby publicznej, bezpieczeństwa narodowego, komisji i inne niezależne biura zostaną wzmocnione oraz będą odpowiadać przez Kenijczykami za swoją działalność. W tym celu powstaną wewnętrzne systemy odpowiedzialności, w ramach których określi się jasne zasady mianowania, awansowania czy zwalniania z danego stanowiska. Kontrolom mają podlegać organy władzy publicznej w zakresie rozsądnego zarządzania finansami publicznymi. Zaproponowano również, by zastosować składanie przysięg przez tych funkcjonariuszy państwowych, od których wcześniej tego nie wymagano¹⁵⁶.

Raport szczegółowo określa również przegląd ustawodawstwa, który jest niezbędny dla wprowadzenia powyższych zmian¹⁵⁷.

Zmian proponowanych przez BBI w ramach TASKFORCE doczekał się również system partyjny. Miały one być kontynuacją reform określonych konstytucją z 2010 r.¹⁵⁸, a także ustawą o partiach politycznych z 2011 r. Jak w większości przypadków w Kenii, celem zmian jest doprowadzenie do zacierania się podziałów etnicznych. Inicjatywa BBI idzie o krok dalej i proponuje, by skład partii politycznych był zróżnicowany pod względem etnicznym, religijnym i regionalnym. W tym celu planuje się wzmocnienie pozycji Biura Rejestracji Partii Politycznych. Celem BBI jest także doprowadzenie do wypełniania przez partie polityczne art. 43 konstytucji¹⁵⁹, co z kolei prowadziłyby do formułowania i wykonywania programów wyborczych.

Warto jednak podkreślić, że ustawa zasadnicza z 2010 r. należy do konstytucji sztywnych. W związku z powyższym jej zmiana nie jest prosta ze względu na wysokie konstytucyjne zabezpieczenia prawne. Proponowana zmiana musi zostać przeprowadzona zgodnie z art. 256 lub 257 i zatwierdzona w referendum¹⁶⁰. Wymaga ona zapewnienia większości głosów oddanych w referendum przez obywateli, jak tego, że również weźmie w nim udział co najmniej

¹⁵⁶ <https://www.theyouthcafe.com/tools-and-publications/constitutional-amendment-bill-2020> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁵⁷ *Report of the Steering Committee... op. cit.*, s. 56.

¹⁵⁸ Art. 92 Konstytucji Kenii 2010.

¹⁵⁹ Art. 43 Konstytucji Kenii 2010 – prawa ekonomiczne i społeczne.

¹⁶⁰ Dotyczy ścieżki parlamentarnej i inicjatywy ludowej.

20% mieszkańców poszczególnych 47 hrabstw. Zdaje się, że to właśnie dlatego w raporcie BBI zostało zaproponowane zwiększenie finansowania o 20% dla jednostek samorządowych¹⁶¹.

4.3. Ustawa o referendum z 2020 r.

Ustawa o referendum została uchwalona 8 maja 2020 r. jako wynik porozumienia w ramach inicjatywy BBI. Środowisko polityczne uznało, że uchwalenie nowego rozwiązania dotyczącego referendum jest niezbędne w kontekście konieczności organizacji go w najbliższym możliwym czasie dla wyrażenia obywatelskiej legitymacji nowego projektu konstytucji. Warto podkreślić, że pomimo dwóch przeprowadzonych przed laty referendum brakowało kompleksowego podejścia, a większość rozwiązań było stanowionych *ad hoc*, zapelniając luki prawne wynikające z wszczęcia procesu referendum. Jak wyżej wskazano, do momentu powstania *Ustawy o referendum* w tej materii obowiązywał art. 257 konstytucji, a także ordynacja wyborcza. Zdały się one być niewystarczające w kontekście nieudanych propozycji referendum w sprawie Okoa Kenya w 2015 r., którą zaproponowała CORD kierowana wówczas przez Odingę¹⁶², a także Punguza Mizigo w 2019 r. z Partii Sojuszu Trzecia Droga¹⁶³.

Niniejsza ustawa ma na celu uregulowanie trybu zatwierdzenia konstytucji przez obywateli w drodze referendum, przeprowadzania referendum i petycji referendalnych. Zmianom, poszerzeniu i doprecyzowaniu uległa więc ordynacja wyborcza z 2011 r. *Ustawa o referendum* składa się z 8 części. Dołączony został do niej harmonogram – kodeks postępowania podczas referendum.

Pierwsza część została poświęcona wyjaśnieniu pojęć, które występują w kolejnych przepisach ustawy. Ponadto wskazano, że ustawa dotyczy trzech ważnych procesów. Pierwszym z nich jest prezentacja trybu zatwierdzenia konstytucji w drodze referendum, co już pozwala wywieźć wniosek, że jego przeprowadzenie jest niezbędne do zmiany ustawy zasadniczej. Drugim jest przeprowadzenie referendum i jego procedura, trzecim natomiast rozwiązania dotyczące kwestionowania przebiegu referendum¹⁶⁴.

Już w części II nakreślono obowiązki IEBC w kontekście ustawy konstytucyjnej, która ma zostać poddana pod referendum. Pierwszym jej zadaniem jest weryfikacja wyborców i podpisów złożonych pod projektem, a także określenie, czy inicjatywa spełnia wymogi art. 257 konstytucji. Nadano jej prawo prerogatywowania projektu ustawy tak, by była zgodna

¹⁶¹ <https://www.theelephant.info/op-eds/2020/11/27/referendum-without-a-constitutional-moment-the-kenyan-story/> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁶² IEBC odrzuciło wniosek na etapie weryfikacji podpisów, [online:]: <https://constitutionnet.org/news/constitutional-amendment-through-popular-initiative-tentative-lessons-okoa-kenya-campaign> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁶³ Projekt miał na celu zmniejszyć liczbę deputowanych w parlamencie, [online:]: <https://www.kenyanews.go.ke/kitui-county-rejects-punguza-mizigo-bill-2019/> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁶⁴ Art. 3 *Ustawy o referendum*.

z konstytucją oraz porządkiem prawnym Kenii. Zastrzega się jednak, by nie zmieniać treści projektu. IEBC ma na to 3 miesiące od momentu jej wpłynięcia. Jeśli spełni ona wymagania, wówczas projekt takiej konstytucji jest przedkładany zgromadzeniom okręgowym do rozpatrzenia w ciągu 3 kolejnych miesięcy. Zgromadzenie podaje projekt ustawy do publicznej wiadomości w drodze zawiadomienia, w dzienniku urzędowym oraz 2 gazetach ogólnokrajowych¹⁶⁵. Ważne jest, że procedura ta umożliwia przedstawienie swoich opinii do projektu przez opinię publiczną. Kolejnym krokiem będzie rozpatrzenie go przez zgromadzenie okręgowe zwykłą większością głosów sejmiku hrabstwa, jednakże nie on może zmieniać treści proponowanego projektu ustawy. Przy akceptacji jego przewodniczący przekazuje projekt do obu izb parlamentu. Wymagane jest, by takiego zatwierdzenia dokonały con. 24 zgromadzenia okręgowe¹⁶⁶.

W kolejnej, trzeciej części zobowiązuje się IEBC do przeprowadzenia referendum w terminie 90 dni od otrzymania zawiadomienia, zgodnie z przepisami konstytucji. W ciągu 7 dni komisja ma obowiązek opublikować w dzienniku urzędowym oraz mediach krajowych informację, jaka kwestia będzie rozstrzygana w drodze referendum. Upoważniono ją także do przypisania symboli przy każdej odpowiedzi na pytanie, tak żeby ułatwić głosowanie analfabetom. W kolejnym ogłoszeniu, oprócz powyższych, wskazuje dzień głosowania, godziny otwarcia lokali wyborczych, datę rejestracji komitetów referendalnych oraz datę rozpoczęcia i zakończenia kampanii¹⁶⁷.

Kwestie robocze zostały określone w części IV. IEBC powołuje komisarza ds. komisji parlamentarnej dla każdego okręgu wyborczego. Jeśli zajdzie taka potrzeba, może wyznaczyć również zastępców. Będą oni pełnić funkcje przewodniczących danych okręgów. Ci zaś, w porozumieniu z IEBC, mianują przewodniczących i zastępców lokali wyborczych. Podlegają one publikacji w dzienniku ustaw oraz w taki sposób, jaki komisja uzna za niezbędny. Dodatkowo może ona, w razie potrzeby, wyznaczyć kolejnych urzędników referendalnych, z zastrzeżeniem, że powinni oni wykonywać swoje obowiązki w sposób bezstronny¹⁶⁸.

Ustawa w art. 10 wskazuje, że spis wyborców sporządzony dla wyborów powszechnych będzie aktualny w przypadku referendum. W tym przypadku również głosujący musi okazać dowód osobisty lub ważny paszport kenijski¹⁶⁹. Ważnym pokreślenia jest również, że akt wskazuje, iż ustawa o przestępstwach wyborczych z 2016 r.¹⁷⁰ będzie miała zastosowanie do referendum tak, jak do wyborów powszechnych¹⁷¹.

¹⁶⁵ Art. 4–5 *Ustawy o referendum*.

¹⁶⁶ Art. 5 *Ustawy o referendum*.

¹⁶⁷ Art. 7 *Ustawy o referendum*.

¹⁶⁸ Art. 8–9 *Ustawy o referendum*.

¹⁶⁹ Art. 11 *Ustawy o referendum*.

¹⁷⁰ *Election Offences Act, 2016*, [Act No. 37 of 2016.], [online:] <http://kenyalaw.org:8181/exist/kenyalex/actview.xql?actid=No.%2037%20of%202016> (dostęp: 21.01.2021).

¹⁷¹ Art. 14 *Ustawy o referendum*.

W kolejnym artykule wskazano obowiązki IEBC. Należy do nich: podział okręgów wyborczych na pomniejsze jednostki, przypisanie im numerów, liter lub ich kombinacji, a także wyznaczenie innych miejsca (np. statki), w których zorganizowany będzie lokal wyborczy. Ważne, by w tym zakresie uwzględnić podziały geograficzne i łatwość komunikacji. Komisja może korzystać z obiektów publicznych w celu zorganizowania lokalu wyborczego. Powyższe kwestie również zostają opublikowane w dzienniku urzędowym¹⁷².

Dla prowadzenia oficjalnej kampanii opowiadającej się za lub przeciw projektowi niezbędne jest utworzenie Krajowego Komitetu Referendalnego. W ramach każdego z okręgów może powstać komitet okręgowy. Podstawą jest złożenie wniosku zawierającego odpowiednie dane komitetu, osób zgłaszających i obszarów, na których będą prowadzić swoją działalność. IEBC bada taki wniosek, wydaje decyzję w sprawie jego zarejestrowania, a następnie powiadamia o tym fakcie zainteresowanych¹⁷³. Ważne jest, by dany komitet wyznaczył głównego agenta odpowiedzialnego za kwestie związane z komitetem. Do jego zadań należy także wyznaczenie nie więcej niż dwóch agentów, którzy będą obecni w czasie głosowania w lokalach wyborczych w charakterze obserwatora. Ustawa określa także prawa i obowiązki agenta¹⁷⁴.

Część V ustawy mówi o głosowaniu i wynikach referendum. Określa, że głosowanie jest tajne, a głosujący nie może oddać głosu w innej sprawie niż tej, która jest przedmiotem referendum. Każdy zarejestrowany obywatel oddaje swój głos jeden raz¹⁷⁵. Wskazano również, że karty do głosowania powinny: zawierać pytanie referendalne w języku angielskim oraz kiswahili, a także odpowiedni symbol przy odpowiedzi „tak” lub „nie”, dać się złożyć na pół oraz mieć przypisany odpowiedni, unikatowy dla każdej z nich numer. IEBC ma prawo wprowadzenie specjalnych przepisów w kontekście oddania głosów dla osób, które przebywają poza państwem, tych, którzy nie mogą zagłosować w dniu referendum ze względu na swoje obowiązki, a także w odniesieniu do grup wykluczonych lub marginalizowanych¹⁷⁶.

Podmioty pozapaństwowe lub osoby fizyczne chcące pełnić rolę obserwatora w referendum, muszą złożyć do komisji wnioski o akredytację, który w każdej chwili może zostać cofnięty po ustaleniu stroniczości podmiotu. IEBC określa wytyczne dla obserwatorów w oparciu o międzynarodowe normy¹⁷⁷.

W zakresie liczenia głosów i ogłaszania wyników wyborów komisarz, który otrzymał wyniki z okręgu wyborczego, powinien rozpatrzyć odrzucone lub sporne karty do głosowania i podjąć decyzje w tym zakresie. Następnym krokiem jest publiczne ogłoszenie łącznej liczby ważnych głosów oddanych na każdą odpowiedź i określenie zwycięzcy. Decyzję urzędnika

¹⁷² Art. 12 i 13 *Ustawy o referendum*.

¹⁷³ Art. 15 *Ustawy o referendum*.

¹⁷⁴ Art. 18 i 19 *Ustawy o referendum*.

¹⁷⁵ Art. 21 *Ustawy o referendum*.

¹⁷⁶ Art. 23 *Ustawy o referendum*.

¹⁷⁷ Art. 24 *Ustawy o referendum*.

uznaje się za ostateczną, z zastrzeżeniem weryfikacji przez IEBC lub złożenia wniosku referendalnego. Wyniki należy odpowiednio opisać, zabezpieczyć, oryginały dostarczyć do IEBC, a kopię formularza przekazać agentom zarejestrowanego komitetu referendalnego¹⁷⁸. Komisja może ogłosić wyniki referendum jeszcze przed przedstawieniem swoich wyników przez wszystkie okręgi wyborcze. Procedura ta nie jest stosowana w państwach zachodnich, jednakże w tym przypadku podyktowana jest względami bezpieczeństwa. Przedłużający się proces wyborczy może spowodować napięcia społeczne i wywołać wybuchy agresji pomiędzy stronami¹⁷⁹. Jednakże proceduralnie po otrzymaniu wyników ze wszystkich okręgów wyborczych IEBC ma 48 godzin (liczonych od momentu końca głosowania) na podanie do publicznej wiadomości łącznej liczby ważnych głosów oraz tych oddanych za lub przeciw. Poprawka do konstytucji wchodzi w życie po spełnieniu dwóch przesłanek:

1. jeśli opowiedziało się za nią con. 20% głosujących z co najmniej połowy hrabstw,
2. jeśli poparła ją zwykła większość obywateli Kenii.

Wyniki podlegają publikacji w dzienniku urzędowym, z dokonaniem podziału na okręgi wyborcze¹⁸⁰.

Część VI ustawy przewiduje petycje referendalne, które mogą być składane w drodze skargi do Sądu Najwyższego. W art. 28 określa się, co powinna ona zawierać, z zaznaczeniem, że może zostać złożona, jeśli dotyczy wyników głosowania w skali kraju lub okręgu wyborczego, w kontekście praktyk korupcyjnych podczas głosowania oraz działania lub jego zaniechania ze strony urzędnika referendalnego. Dla rozpatrzenia i rozstrzygnięcia wniosku Prezes Sądu Najwyższego deleguje 3 sędziów¹⁸¹. Taką petycję może złożyć obywatel w odniesieniu do ogłoszonych wyników, a także mieszkaniec danego okręgu wyborczego, jeśli posiada prawo do głosowania, w przypadku wyników w danym okręgu wyborczym. W każdym innym przedmiocie wniosek składa IEBC¹⁸².

W momencie otrzymania petycji referendalnej sekretarz Sądu Najwyższego informuje o tym fakcie IEBC¹⁸³. Petycje są rozpatrywane w kolejności ich otrzymania, chyba że sąd postanowi inaczej. Pozostawia to możliwość przesuwania w czasie spraw, które mogą być mniej wygodne politycznie. Jednakże niepokój budzi przepis, który wskazuje, że składający petycję musi w ciągu 10 dni złożyć milion szylingów¹⁸⁴ jako zabezpieczenie kosztów wniosku. Zdeponowane pieniądze są zwracane osobie, która je wpłaciła, jednakże zgromadzenie takiej kwoty może ograniczać liczbę wniosków¹⁸⁵.

¹⁷⁸ Art. 25 *Ustawy o referendum*.

¹⁷⁹ Art. 26 *Ustawy o referendum*.

¹⁸⁰ Art. 27 *Ustawy o referendum*.

¹⁸¹ Art. 28 i 29 *Ustawy o referendum*.

¹⁸² Art. 31 *Ustawy o referendum*.

¹⁸³ Art. 33 *Ustawy o referendum*.

¹⁸⁴ Ok. 34 tys. polskich złotych (dane zgodnie z kursem walut na 17.01.2020 r.)

¹⁸⁵ Art. 42 ust. 3 *Ustawy o referendum*.

Petycja referendalna powinna być rozpatrzona na posiedzeniu jawnym, w ciągu 6 miesięcy od daty jej złożenia. Składający petycję może ją wycofać, z zastrzeżeniem jednak zabezpieczenia powyższych kosztów przez Sąd Najwyższy. Dla rozpatrzenia sprawy sąd może powołać świadków, którym zostaną zwrócone koszty¹⁸⁶. W trakcie rozpatrywania sprawy Sąd Najwyższy może również przeprowadzić kontrolę policzonych głosów¹⁸⁷, a w kwestii petycji wydać decyzję o jej oddaleniu, podtrzymaniu w całości lub części, ale również unieważnić referendum na jego podstawie, jeśli naruszenie rażąco wpłynęło na wynik¹⁸⁸.

Kolejna część zawiera postanowienia różne. Zamieszczono w niej art. 44, który określa, że jeśli urzędnicy państwowi, którzy podlegają niniejszej ustawie, nie dopełnią swoich obowiązków bez uzasadnionej przyczyny, wówczas popełniają oni przestępstwo i podlegają karze grzywny do 200 000 szylingów, pozbawienia wolności do 6 miesięcy lub obu łącznie¹⁸⁹.

W ostatniej części nadano uprawnienia IEBC w celu lepszego wykonywania przepisów ustawy. Należy do nich wydawanie rozporządzeń w kwestii weryfikacji zarejestrowanych wyborców lub podpisów pod projektem z ramienia inicjatywy ludowej, regulowanie składu i rejestracji komisji referendalnych w kwestiach wykonywania niniejszej ustawy¹⁹⁰.

Jak już wspomniano we wstępie niniejszego rozdziału, do ustawy o referendum dołączony został kodeks postępowania, który zobowiązuje do jego przestrzegania wszystkich zarejestrowanych urzędników na każdym etapie postępowania referendalnego¹⁹¹. Komisja referendalna i jej urzędnicy, na podstawie niniejszego kodeksu, zobowiązują się do:

1. przestrzegania wartości i zasad zawartych w konstytucji;
2. rozpowszechniania niniejszego kodeksu;
3. promowania kampanii edukacyjnych skierowanych do wyborców;
4. unikania oraz potępiania przemoc i zastraszania, a także podejmowania środków zapobiegawczych;
5. informować o swoich obowiązkach wynikających z kodeksu;
6. promować tolerancję etniczną, równość płci, różnorodność kulturową, uczciwą reprezentację grup interesów.

Oprócz powyższych, promują prawa wszystkich uczestników referendum do wyrażania odmiennych opinii, swobodnego zabiegania o poparcie wyborców, organizowania spotkań publicznych (w granicach i na zasadach prawa) i uczestniczenia w nich, rozpowszechniania materiałów wyborczych, ogłoszeń i reklam, wnoszenia transparentów, afiszy i plakatów¹⁹². Ważne jest promowanie wolnych kampanii prowadzonych zgodnie z prawem. Kodeks

¹⁸⁶ Art. 38 *Ustawy o referendum*.

¹⁸⁷ Art. 40 *Ustawy o referendum*.

¹⁸⁸ Art. 41 *Ustawy o referendum*.

¹⁸⁹ Art. 44 *Ustawy o referendum*.

¹⁹⁰ Art. 45 *Ustawy o referendum*.

¹⁹¹ Art. 1 *Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill*.

¹⁹² Z zastrzeżeniem, by nie były one obraźliwe.

wskazuje również na szeroką współpracę IEBC i innych wyspecjalizowanych agencji rządowych czy organów w kwestii zarzutów powstałych w trakcie referendum.

Z uwagi na wydarzenia z przeszłości umieszczono tutaj także zobowiązanie wszystkich, którzy są związani niniejszym kodeksem, aby przez okres trwającego referendum potępiać przemoc, zastraszanie, unikać mowy nienawiści i wszelkiego rodzaju działań, jakie mogłyby do nich prowadzić. Dodatkowo, powinni dopilnować, aby podczas spotkań referendalnych, marszów czy demonstracji obywatele nie nosili broni. Kolejnym obostrzeniem jest powstrzymanie od prowadzenia kampanii w miejscach obrządku religijnego i podczas takowych uroczystości. W tym kontekście ważna jest również współpraca pomiędzy komitetami referendalnymi, by wszelkie spotkania przeciwstawnych stron nie odbywały się w tym samym miejscu i czasie. Ponadto winno się wystrzegać niszczenia materiałów wyborczych, nie przeszkadzać w programach edukacyjnych, nie oferować wszelkiego rodzaju łapówek za uczestnictwo w wydarzeniu kampanijnym bądź oddanie głosu. Urzędnicy powinni powstrzymać się od prób nadużywania swojej władzy i unikać jakiejkolwiek dyskryminacji¹⁹³.

W stosunku do IEBC ważne jest uznanie autorytetu komisji w prowadzeniu referendum. Urzędnicy referendalni powinni zapewnić udział przedstawicieli w posiedzeniach i innych spotkaniach, które są organizowane przez IEBC. Zostali oni także zobowiązani do realizowania postanowień i wytycznych IEBC. Do tego katalogu należy również ułatwienie dostępu do wszystkich publicznych posiedzeń i innych działań referendalnych, skutecznie komunikowanie się i współpraca podczas dochodzeń, zadbanie o bezpieczeństwo obserwatorów, a także innych przedstawicieli komisji, zapewnienie wyborców o bezstronności IEBC, a także tajności i integralności wyborów¹⁹⁴.

Z uwagi na wydarzenia towarzyszące poprzednim wyborom w zakresie działań medialnych każdy z komitetów powinien szanować rolę mediów na każdym etapie procesu referendalnego, umożliwiać członkom mediów dostęp do spotkań publicznych, a także podejmować wszelkie kroki dla ochrony dziennikarzy przed zastraszaniem, nękaniami, grożeniem lub napaścią fizyczną¹⁹⁵.

Z drugiej strony każdy dom mediowy i dziennikarz powinien przestrzegać zasad etyki zawodowej, w godzinach głosowania nie publikować ani nie rozpowszechniać wyników wyborów, przestrzegać wszelkich przepisów, które zostały wydane przez IEBC, a także postanowień ustawy¹⁹⁶.

Dla zachowania zasad wynikających z niniejszego kodeksu komisja ustanawia Komitet ds. Egzekwowania Kodeksu Postępowania, który ma się składać z min. 5 członków. Na przewodniczącego wyznacza się osobę, która posiada kwalifikacje do sprawowania urzędu sędziego

¹⁹³ Art. 4 Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill.

¹⁹⁴ Art. 5 Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill.

¹⁹⁵ Art. 6 Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill.

¹⁹⁶ Art. 7 Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill.

Sądu Najwyższego. Każdy urzędnik lub komitet referendalny uznaje upoważnienie komitetu do egzekwowania niniejszych postanowień. Zapewniają oni także wykonywanie wszelkich wezwań do nich skierowanych i stosują się do poleceń. Dalsza część opisuje prawa komitetu w stosunku do prowadzonych dochodzeń¹⁹⁷, a także ich obowiązki dla zapewnienia pełnego i równego udziału wszystkich grup wykluczonych¹⁹⁸.

Art. 10 kodeksu upoważnia IEBC do powoływania komitetów pokojowych w okręgach wyborczych. Będą one uprawnione do działań mających na celu pogodzenie skonfliktowanych stron, pośredniczenie w sporach politycznych w okręgach wyborczych, utrzymywanie kontaktów z rządowymi agencjami bezpieczeństwa i zgłaszanie podejrzenia nadużyć, a także wszelkich naruszeń wynikających uchwalanego aktu. Ostatni artykuł daje prawo każdej osobie do złożenia skargi za naruszenie niniejszego kodeksu.

Część IX projektu przewiduje wynikające z tego zmiany w ustawodawstwie zwykłym. W tej części przewidziano nowelizację ordynacji wyborczej nr 24 z 2011 r. w celu usunięcia wszystkich przepisów dotyczących przeprowadzania referendum.

¹⁹⁷ Art. 8–9 Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill.

¹⁹⁸ Art. 9 Kodeksu postępowania w ramach Referendum Bill.

Zakończenie

Analizując zagadnienie referendum w Kenii, należy wskazać, że funkcjonuje ono jako narzędzie pozwalające przekazać swoje zdanie obywatelom w kwestii zmian ustrojowych. Kenijczycy chętnie korzystają z tej formy demokracji, jednakże podkreślić należy, iż powodem pójścia do urn nie jest jedynie udzielenie poparcia bądź sprzeciwu propozycjom zmian konstytucyjnych. Przyczyn zdaje się być o wiele więcej.

Odnosząc się do hipotez, które zostały przyjęte we wstępie niniejszej pracy, należy stwierdzić, że w moim przekonaniu zostały one zweryfikowane pozytywnie.

Referendum w Kenii było organizowane jak dotąd w momentach przełomowych dla państwa. Miały na nie wpływ kryzysy polityczne, do których dochodziło po kolejnych wyborach powszechnych. Wtedy też opinie publiczna sygnalizowała chęć zmian. Hipoteza pierwsza, wskazująca, że referendum miało istotne znaczenie w kształtowaniu się systemu politycznego państwa, jest w tym kontekście prawdą. Stanowiło narzędzie, które wpływało na prowadzenie polityki w państwie i na oparcie jej na innych wartościach. Warto przyznać, iż w wyniku referendum z 2005 r., które uprzednio nie były prawnie uporządkowane i nie posiadały swojej legitymacji w prawie stanowionym, zaskutkowało rozwiązaniem gabinetu przez prezydenta, pomimo że decyzja obywateli nie była wiążąca. Społeczeństwo jednak miało świadomość, iż projekt zmiany konstytucji pochodził od rządu i prezydenta, wobec czego zagłosowanie przeciw oznaczało brak legitymacji dla sprawowania rządów przez ten gabinet. Natomiast poparcie referendum w 2010 r. pozwoliło ustanowić nową konstytucję, która proponowała zmiany w systemie politycznym, a także wprowadzenie nowych organów władzy państwowej w oderwaniu od pozostałości postkolonialnych. Jednakże w odpowiedzi na pytanie, jakie funkcje pełni obecnie instytucja referendum w Kenii, odpowiedź zdaje się być bardziej złożona. Pierwszym z czynników jest niewątpliwie chęć partycypacji społeczeństwa w procesie decyzyjnym i poczucie, że decyzja w tej najważniejszej dla obywateli sprawie spoczywa w ich rękach. Jednakże trudno oprzeć się wrażeniu, iż referendum w tym kontekście zdaje się być narzędziem w rękach polityków wykorzystywanym do własnych celów. Dowodem na tę tezę zdaje się być sytuacja polityczna, w której obecnie znajduje się Kenia. Po zaproponowaniu nowej ustawy o referendum akt ten zobowiązuje IEBC do przeliczenia głosów w ramach inicjatywy ludowej i zorganizowania referendum. Wcześniej nie miała takiego obowiązku i oddalała z tego powodu propozycje referendalne (jak te wskazywane jako przykłady w 2015

i 2019 r.). Trudno oprzeć się wrażeniu, że nadając taką legitymację komisji wyborczej, politycy chcieli sobie tym samym zapewnić, iż to referendum się odbędzie, a IEBC go nie zablokuje. W wyniku przepisów zawartych w poprawce do konstytucji o wprowadzenie systemu hybrydowego i dołączenie do organów władzy państwowej premiera obecny prezydent Kenyatta zdaje się mieć na celu objęcie tego stanowiska, gdy po zakończeniu drugiej kadencji swojej prezydentury, zgodnie z ustawą zasadniczą, nie będzie mógł starać się o reelekcję. Ponadto w myśl zasady „przyjaciół trzymaj blisko, a wrogów jeszcze bliżej”, ówczesnego politycznego przeciwnika – Raila Odingę, który po wyborach w 2017 r. po pamiętnym uścisku dłoni stał się sprzymierzeńcem, istnieje prawdopodobieństwo, że Kenyatta zechce go namaścić na swojego zastępcę. Prezydent nie chce ogłaszać tekstu konstytucji za pomocą parlamentu, co mogłoby doprowadzić do kolejnych tarć w społeczeństwie. Idealnym wyjściem wydaje się być więc oddanie decyzji społeczeństwu (które w przypadku porozumień przywódców grup etnicznych Kenyatty i Odingi zdaje się poprzeć poprawkę konstytucji) i uchwalenie nowych rozwiązań w referendum. Pozwoli to uspokoić nastroje społeczeństwa, które będzie przekonane że zadecydowało samo.

W odpowiedzi na pytanie nr 2 dotyczące ewolucji prawa dotyczącego w Kenii warto pokusić się o stwierdzenie, że jak dotąd brakowało pełnego i kompleksowego uregulowania w tym zakresie, a kompetencje poszczególnych organów biorących czynny udział w organizacji referendum były w dużej mierze dorozumiane. Potrzeba stanowienia prawa, dotyczącego tej formy demokracji bezpośredniej, pojawiała się wraz z pomysłami dotyczącymi organizacji referendum. Jak dotąd zmiany te były proponowane *ad hoc* i dopasowane do aktualnych potrzeb.

Warto również w tym kontekście pochylić się nad odpowiedzią na kolejne pytanie: jakie czynniki wpływają na wynik głosowania? Oczywiście, oprócz chęci przenoszenia ośrodku decyzyjnego na społeczeństwo w sprawach dla niego najważniejszych, jak dzieje się w większości państw o rozwiniętej demokracji, tutaj należy jeszcze wyróżnić inne czynniki. Po pierwsze, struktura społeczeństwa kenijskiego oparta jest o podziały na grupy etniczne. Ludność czuje większą więź z grupą, do której przynależy, niż z całym narodem. Wobec czego istnieje prawidłowość, odnosząca się nie tylko do referendum, ale również wyborów powszechnych, która wskazuje, że Kenijczycy oddają swoje głosy zgodnie z linią polityczną, którą reprezentują dane grupy. Często niepiśmienni, niewykształceni i nieświadomi wyborcy po prostu głosują tak lub nie – w zależności od tego, jak zostali poinstruowani przez ich przywódców plemiennych, niekoniecznie rozumiejąc podstawy swoich decyzji. Ponadto uczestnicy referendum głosują zgodnie ze stanowiskiem grupy etnicznej z obawy o przesładowania lub wykluczenie. Przyczyną jest tutaj także brak odpowiedniej edukacji podczas kampanii referendalnej. Zwykle jest ona prowadzona przez wyznaczony do tego celu organ władzy państwowej, nie pozostawiając zbyt wiele miejsca dla dobrowolnych organizacji pozapaństwowych, które mogą taką możliwość wykorzystać przeciwko linii politycznej władzy.

Należy również przychylić się do hipotezy wskazującej, że Kenia, ustanawiając *Referendum Bill* w 2020 r., zagwarantowała obywatelom kompleksowe narzędzie, dzięki któremu mogą decydować o sprawach ważnych dla swojego państwa. W rzeczywistości ustawa ta stanowi kompleksowe rozwiązanie, które pozwoliło zapełnić luki prawne, podzielić kompetencje pomiędzy poszczególne organy władzy państwowej. Jest także pewnego rodzaju uzupełnieniem i poszerzeniem przepisów, które odnosiły się do referendum w ustawie o ordynacji wyborczej oraz rozwiązaniach wydawanych przez organy wyborcze na potrzeby konkretnej. Referendum w Kenii jest instytucją, która zakorzeniła się w systemie polityczno-prawnym państwa. Wydaje się jednak, że dojrzałość polityczna, bez pominięcia interesu politycznego, przesądziła o wprowadzeniu uregulowania, jakim jest ustawa o referendum 2020. Stała się ona częścią zmian ustrojowych, które proponuje koalicja, w ramach BBI.

Praktyka referendum w Kenii pozwala wskazać, że Kenijczycy czują się częścią demokratycznego systemu rządów. Pozwala rozwijać społeczeństwo obywatelskie i przenosić proces decyzyjny na najniższy szczebel. Jednakże wśród rozlicznych zalet tej formy demokracji bezpośredniej nie jest ona pozbawiona wad, zwłaszcza w kontekście jeszcze nie do końca dojrzałego i stabilnego systemu. Pomijając kwestię referendalną, stawały się okazją do przekazania poziomu poparcia dla danego polityka lub grupy, która była autorem projektu, co nieraz stawało się czynnikiem motywującym do pójścia do urn. W celu polepszenia całego procesu ważna jest edukacja obywateli, połączona z prostym przekazem w postaci pytań referendalnych. Przed Kenią jednak jeszcze długa droga w tym zakresie, ponieważ podziały na grupy etniczne i wynikające z tego procesy decyzyjne są mocno zakorzenione w całym społeczeństwie tego państwa.

Literatura

Artykuły naukowe

- Anderson D., *Kenya on the Brink*, „Prospect Magazine”, 2008, nr 20.
- Aywa F.A., *Kenya*, [w:] *Election Management Bodies in East Africa, A comparative study of the contribution of electoral commissions to the strengthening of democracy, A review by AfriMAP and the Open Society Initiative for Eastern Africa*, Makulilo A.B. et al. (red.), Nairobi 2015.
- Campbell H., *Class Struggle Heightens in Kenya*, „Ufahamu: A Journal of African Studies”, 1983, nr 12(2).
- Cheeseman N., Lynch G., Willis J., *Democracy and its discontents: Understanding Kenya's 2013 elections*, „Journal of Eastern African Studies”, 2014, nr 1(8).
- Cheeseman N., Lynch G., Willis J., *Digital dilemmas: the unintended consequences of election technology*, „Democratization”, 2018, nr 25(8).
- Cheeseman N., *The Kenya elections of 2007, An Introduction*, „Journal of Eastern Africa Studies”, 2008, nr 2.
- Di Matteo F., *The fora of public action in Kenya: from the origins of national land policy to its politicization*, „Mambo! Research Papers on East Africa”, 2014, nr 12(4).
- Dudziak M.L., *Working toward Democracy: Thurgood Marshall and the Constitution of Kenya*, „Duke Journal of Law”, 2006, nr 56(3).
- Grabowska S., *Referendum ogólnokrajowe w Polsce – analiza przypadku*, „Studia Politologiczne”, 2019, nr 53(6).
- Juma L., Okpaluba Ch., *Judicial Intervention in Kenya's Constitutional Review Process*, „Washington University Global Studies Law Review”, 2012, nr 11(2).
- Juma M.K., *African Mediation of the Kenya Post 2007 Election Crisis in Kenya's Uncertain Democracy, The Elctoral Crisis of 2008*, „Journal of Contemporary African Studies”, 2009, nr 27(3).
- Kersting N., *Direct democracy in Southern and East Africa, Referendums and Initiatives*, „Journal of African Elections”, 2009, vol. 8, nr 2.
- Kimenyi M.S., Shughart W.F., *The political Economy of Constitutional Choice: a study of the Kenyan Constitutional Referendum*, „Constitutional Political Economy”, 2010, nr 21.
- Kramon E., Posner D.N., *Kenya's New Constitution*, „Journal of Democracy”, 2011, nr 22(2).
- Kulig A., Naleziński B., *Referendum w systemie ustrojowym Polski*, „Przegląd Sejmowy”, 1996, nr 5.
- Szupejko M., *Negatywna etniczność a zmiany konstytucyjne w Kenii w 2010 r.*, „Afryka”, 2012, nr 36.
- Uziębło P., *Referendum i co dalej? O wyniku referendum ogólnokrajowego i jego skutkach*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2020, nr 54(2).

Pozycje zwarte

- Bogucka J., Tobor Z. (red.), *Prawo a wartości. Księga Jubileuszowa profesora Józefa Nowackiego*, Kraków 2003.
- Cheeseman N., Klaas B., *How to Rig an Election*, Yale 2019.
- Firestone M., *Kenya*, Melbourne 2010.
- Grabowska S., *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009.
- Grabowska S., *Instytucja ogólnokrajowej inicjatywy ludowej w wybranych państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze*, Rzeszów 2005.
- Kindiki K., Ambani O., *The anatomy of Bomas: selected analyses of the 2004 draft constitution of Kenya*, Nairobi 2005.
- Konstytucja Kenii, tłum. i wstęp B. Popławski, P. Zakrzewski, Warszawa 2017.
- Maxon R.M., Ofcansky T.P., *Historical Dictionary of Kenya*, Lanham 2014.
- Olejniczak-Szałowska E., *Referendum lokalne w świetle ustawodawstwa polskiego*, Warszawa 2003.
- Podolak M., *Instytucja referendum w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (1989-2012)*, Lublin 2014.
- Rourke J., Hiskes R.P., Zirakzadeh C., *Direct Democracy and International Politics: Deciding International Issues Through Referendums*, Boulder 1992.
- Syagga P., *Public Land, Historical Land Injustices and the New Constitution*, Nairobi 2011.
- Zieliński E., I. Bokszczanin, J. Zieliński (red.), *Referenda w państwach Europy*, Warszawa 2003.

Akty prawne

- Elections act, no. 24 of 2011*, Revised Edition 2016.
- Election Offences Act, 2016* [Act No. 37 of 2016.].
- Independent Electoral and Boundaries Commission Act, no. 9 of 2011*, Revised Edition 2019 [2011].
- Referendum Bill 2020*, Kenya Gazette, Supplement no. 71.
- The Constitution Of Kenya (Amendment)*, No. 12 of 1991.
- The Constitution of Kenya (Amendment) Bill, 2020*.
- The Constitution of Kenya Review Act*, Revised Edition 2009 (2008).
- The Constitution Of Kenya Review (Referendum) Regulations, 2010*.

Pozostałe

- Afrobarometer, *Summary of results, Round 8, Survey in Kenya 2019*, Compiled by: Institute for Development Studies University of Nairobi 2020.
- Andreassen B.A., Tostens A., *Of Oranges and Bananas: The 2005 Kenya Referendum on the Constitution*, Bergen 2006.
- Catt H. et al., *Electoral Management Design, Revised Edition*, Stockholm 2014.
- Chitere P. et al., *Kenya Constitutional Documents: A Comparative Analysis*, CMI: Report, Bergen 2006.
- Direct Democracy The International IDEA Handbook*, Sweden 2008.
- Independent Electoral and Boundaries Commission, *Data report of 2017 election*, Nairobi 2020.
- Independent Electoral and Boundaries Commission, *Electoral law reform in Kenya: the IEBC experience*, Nairobi 2020.
- IREC, *Report of the Independent Review Commission on the General Election held in Kenya on 27 December 2007*, Nairobi 2008.

- Karume S., *Kenya: The Independent Electoral and Boundaries Commission, Case studies of electoral management.*
- Masakhalia Wanga A., *The Kenyan Constitutional Referendum Of 4th August 2010, a case study,* Published by Democracy International 2011.
- Obure C, *The Building Bridges Initiative (BBI) – silver bullet to national unity in Kenya, or just another missed opportunity?*, Conference paper: UNESCO- Governance of Cultural DiversityAt: Accra Ghana 2020.
- Report of the Steering Committee on the Implementation of the Building Bridges to a United Kenya Taskforce Report Building Bridges to a United Kenya: from a nation of blood ties to a nation of ideals* October 2020, cz. XIII.

Netografia

www.aba-icc.org
www.aceproject.org
www.africanelections.tripod.com
www.africappractice.com
www.af.reuters.com
www.allafrica.com
www.constitutionnet.org
www.csmonitor.com
www.earthtimes.org
www.eck.or.ke
www.idea.int
www.kenyalaw.org
www.nation.co.ke
www.mpg.de
www.nation.co.ke
www.news.bbc.co.uk
www.reliefweb.int
www.uca.edu
www.theelephant.info
www.theyouthcafe.com
www.wiadomosci.onet.pl

